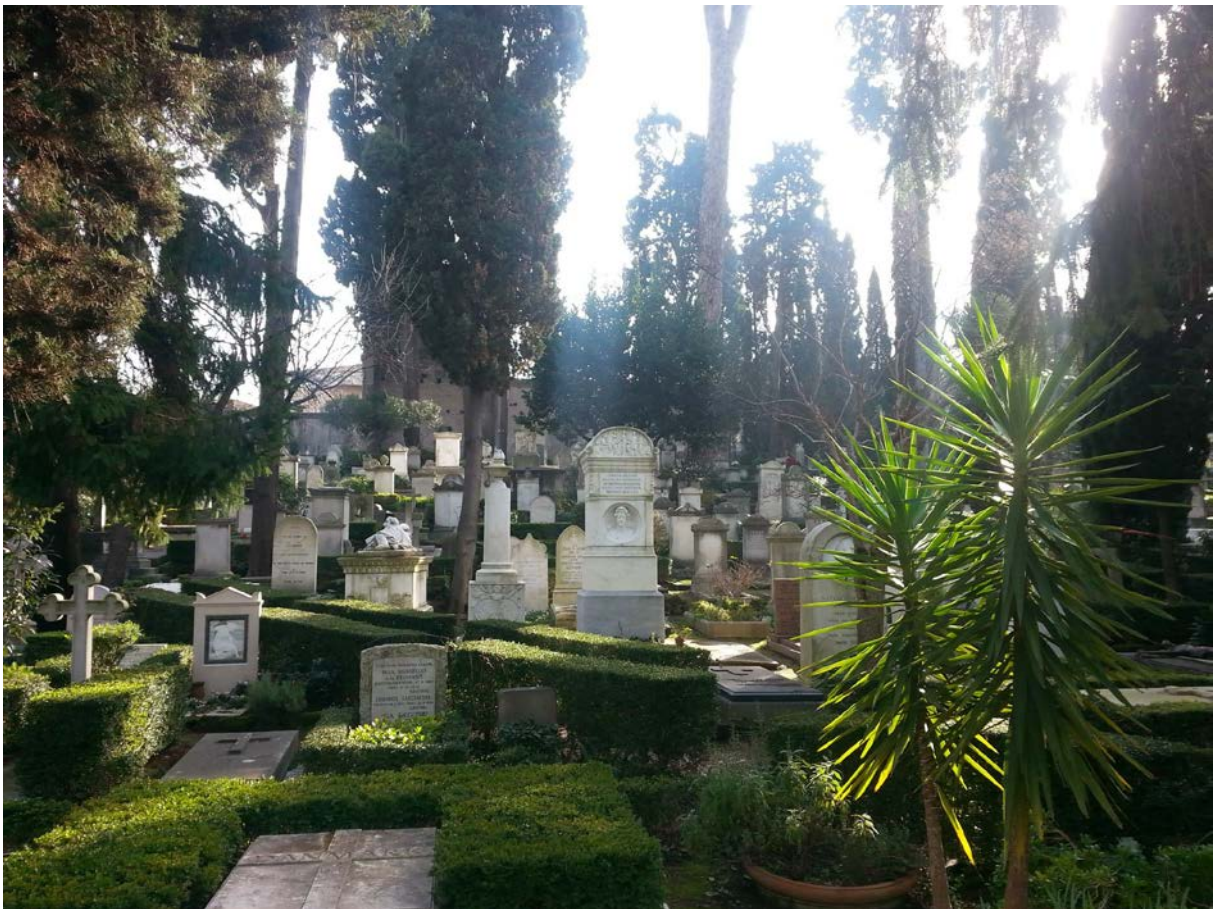

VREEMDE BODEM

De ontwikkeling van het Cimitero Acattolico te Rome als *lieu de mémoire* tussen 1817 en 1918 onder pauselijk en liberaal regime.

Wouter van Es
studentnummer: 4084217

Masterscriptie
Master Actuele Geschiedenis
Radboud Universiteit Nijmegen

Begeleider: prof. dr. Jan Hein Furnée
Tweede lezer: dr. Floris Meens

15 juni 2016

Inhoudsopgave

Inleiding.....	2
Hoofdstuk 1: ‘Rome Veduta, Fede Tenuta?: De eerste schreden’	8
Hoofdstuk 2: ‘Van Nuttig naar Notabel: Een toeristische trekpleister?’	21
Hoofdstuk 3: ‘De Staat werd God: Het kerkhof begraven?’	36
Conclusie.....	47
Bronnenlijst.....	50

Inleiding

Ieder wil z'n eigen Rome. Elke bezoeker, elke inwoner, elk mens heeft haar eigen beeld, haar eigen voorstelling van de stad Rome en verandert deze voorstelling ongetwijfeld een velerlei keren. Dat is het effect van de stad Rome, een stad vol lagen van geschiedenis, vol restanten en vol verhalen; Rome is een kerkhof vol grafstenen, vol met inscripties en permanente herinneringen. Maar hoewel ieder zijn eigen interpretatie, idee van en mening over Rome heeft, heeft de stad in haar lange geschiedenis toch vaak een dominant verhaal gehad. Eerst was er het Rome van de Oude Romeinen, verdeeld tussen Republiek en Keizerrijk, daarna volgde het Rome van de Pausen: geestelijke heersers die Rome onder hun wereldlijke hoede namen. Wat volgde was het 'Derde Rome', eerst aangevoerd door liberale nationalistes, later door de vaandeldragers van het Italiaanse fascisme en uiteindelijk opgevolgd door de naoorlogse Italiaanse Republiek zoals wij die heden ten dagen nog zien en kennen. Allen autoriteiten die de identiteiten, verhalen en gezichten van Rome hebben gevormd en getekend.

Maar wat gebeurde er met de verhalen die niet met de dominante narratieven strookten? Wat was het lot van de plekken die niet toe leken te behoren aan de lagen die zich in Rome hebben opgebouwd? Wat gebeurde er met de verhalen die botsten met de wensen van de vele autoriteiten die Rome in haar geschiedenis rijk is geweest?

Eén van die verhalen is het verhaal van het *Cimitero Acattolico*, het kerkhof voor niet-katholieken in de wijk Testaccio. Een plek vol uiterlijk vertoon, maar bovenal een plek die op het eerste oog niet Romeins lijkt te zijn: het is een kerkhof vol verhalen die niet bij de stad Rome lijken te passen. Protestantse, Engelsen, Russen, Duitsers, Japanners; allen liggen hier te rusten, aan de voet van de Aureliaanse muur en in de schaduw van de nabije Piramide, in de periferie van wat vroeger Rome was. Het kerkhof staat en heeft onder vele namen bekend gestaan: velen kenden het als het 'Kerkhof voor Protestanten', 'het Engelse kerkhof', het 'Kerkhof voor Buitenlanders', maar gelukkig heeft de Italiaanse taal een term die al deze identiteiten omvat; *acattolico*; niet katholiek. Dat was de verbindende factor die al deze zielen gemeen hadden: ze vielen buiten het verhaal van Rome, maar waren tegelijkertijd juist ook tekenend voor Rome. Rome was en is universeel.

Nu, in dit onderzoek, leg ik bloot hoe dit ‘buitenbeentje’ van de Romeinse monumenten, zich heeft als plek van interesse heeft ontwikkeld en op welke manieren de heersende autoriteiten en narratieven deze ontwikkeling hebben proberen te sturen. Hoe het verhaal van het kerkhof zich heeft gevormd, welke ontwikkelingen, personen en groepen hun stempel op dit verhaal en het kerkhof zelf hebben gedrukt en hoe het monument zich uiteindelijk in de geschiedenis van de stad Rome heeft weten te nestelen en een *lieu de mémoire*, een plek van herinnering, is geworden.

De bestudering en ontleding van monumenten, plekken en andere *lieux de mémoire* kent een lange traditie, een traditie die door en met het werk van de Franse historicus Pierre Nora (1931-) een vaste concept, leidraad en populariteit heeft weten te bemachtigen. In zijn zevendelige werk *Les Lieux de Mémoires*, vervaardigd tussen 1984 en 1992, gaat Nora in op de vergankelijkheid van de geschiedenis, de vergankelijkheid van de herinnering en hoe dit wordt bestreden door bepaalde plekken, gebouwen, monumenten, rituelen, symbolen en data aan te wijzen als *lieux de mémoires*: plekken van herinnering. Daar worden bepaalde herinneringen en verhalen ‘opgeslagen’, een ge(re)construeerde geschiedenis die – bij gebrek aan beter – de echte gebeurtenis vervangt. Deze ‘plaatsen’ vertellen een verhaal volgens een bepaald perspectief, gevormd en gedirigeerd door ieder die hier belang bij heeft. Plaatsen worden zo onderdeel van een narratief, maar ook zeker van een identiteit. Het narratief en de identiteit vormen de plaats, maar de plaats zelf vormt op zijn beurt ook het narratief en de identiteit: een constante wisselwerking tussen autoriteit en identiteit. Een constructie die ook kan worden ontleed.

Het is dit spanningsveld, tussen autoriteit en identiteit, dat in het geval van het *Cimitero Acattolico* nog nooit is onderzocht of blootgelegd en het is dit spanningsveld dat ik onderzoek en ontleed. Welke autoriteiten en identiteiten hebben hun voetafdruk in de geschiedenis van het kerkhof achtergelaten en welke invloed hebben zij op deze plek, haar autoriteit en haar identiteit uitgeoefend? Wie waren de personen, de instituten en de culturen die de plek hebben gevormd en in de vorm hebben gegoten die het vandaag de dag aan haar bezoeken toont? Maar bovenal: wat voor interactie heeft er tussen het kerkhof en de dominante verhalen en autoriteiten gedurende haar bestaan plaatsgevonden? Hoe gingen de pausen om met een plek als deze, een plek van heidense buitenlanders? Aan welke restricties heeft het kerkhof zich moeten houden onder pauselijk gezag? Hoe bekend was de plek? Wat bracht de verandering

van autoriteit, de overgang van pauselijk naar liberaal Italiaans beheer, voor verandering aan de waardering, de status, de invulling en de behandeling van het kerkhof? Wat voor invloed hadden de autoriteiten op haar identiteiten en wat voor invloed hadden haar identiteiten op de autoriteiten? Uit deze vraag komt de onderzoeksvraag van deze scriptie voort: hoe ontwikkelde het Cimitero Acattolico te Rome zich als *lieu de mémoire* tussen 1817 en 1918 onder Pauselijk en Liberaal regime?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het allereerst noodzakelijk om de geschiedenis van het kerkhof in kaart te brengen. Een onderneming die enigszins eenvoudig wordt gemaakt door de sinds 2014 bestaande ‘officiële biografie’ van het kerkhof, uitgegeven en verkocht door het kerkhof zelf en geschreven door één van de leden van haar ‘Advisory Committee’, de Britse historicus Nicholas Stanley-Price. In het boek, *Il Cimitero Acattolico di Roma: La Storia, Le Persone e una Sopravvivenza lunga 300 Anni*, poogt Stanley-Price de gehele geschiedenis van het kerkhof, van ontstaan tot haar huidige voortbestaan, te beschrijven.¹ Een biografie die opgefleurd wordt door vele anekdotes en de weergave van de artistieke uitspattingen die het kerkhof als onderwerp hebben. Daarnaast geeft het een nagenoeg volledige weergave van de verschillende monumenten, graven en ‘bewoners’ van het kerkhof.

Hoewel dit boek de meest recente ontleding van het kerkhof vormt, is het zeker niet de eerste studie die de geschiedenis en inhoud van de plek probeert bloot te leggen. De eerste poging werd in 1956 gedaan door de toenmalige voorzitter van het adviserend comité, de Zweedse onderzoeker Johan Beck-Friis, een poging die resulteerde in het flinterdunne boekje *The Protestant Cemetery in Rome: ‘The Cemetery of Artists and Poets’*.² Dit voorbeeld werd in 1989 gevolgd door de uitgebreide, intensieve studie over het kerkhof dat het gevolg was van een internationale samenwerking van historici, archeologen en nog een veelvoud aan verscheidene wetenschappers uit allerlei vakgebieden: *The Protestant Cemetery in Rome: the “Parte Antica”*, een bundel onder leiding van de Italiaanse historici Antonio Menniti Ippolito en Paolo Vian.³ Deze studie, grondig en uitgebreid, focuste zich op het oudste gedeelte van het kerkhof, haar totstandkoming en haar graven, maar liet de rest van het kerkhof nagenoeg

¹ Nicholas Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico di Roma: La Storia, Le Persone e una Sopravvivenza lunga 300 Anni* (Rome 2014).

² Johan Beck-Friis, *The Protestant Cemetery in Rome: ‘The Cemetery of Artists and Poets’*, (Malmö 1956)

³ Antonio Menniti Ippolito en Paolo Vian (red.), *The Protestant Cemetery in Rome: the “Parte Antica”* (Rome 1989),

ongemoeid. Het werk van Stanley-Price is de nieuwste telg uit deze familie van studies omtrent het kerkhof en steunt hevig op de eerdere pogingen, maar is tevens door de auteur zelf aangevuld met zijn eigen (archief)onderzoek.

Deze recente 'biografie' van de Britse historicus is, naast een mooi verhaal, voor de zicht op de geschiedenis van het kerkhof een integraal en onmisbaar werk. Maar het probleem van het boek is dat het haar functie als biografie nooit ontstijgt: het blijft bij een chronologische opsomming van gebeurtenissen, gebeurtenissen die niet in een groter perspectief worden geplaatst of worden ontleed. En juist dat is noodzakelijk. Het verhaal van het kerkhof is tevens het verhaal van de Romeinse autoriteiten, de aanwezigheid van buitenlandse gemeenschappen in Rome, de Grand Tour, van het Romeinse protestantisme en het verhaal van toerisme. Al deze perspectieven en inzichten mist Stanley-Price in zijn 'biografie'. En dat terwijl al deze ontwikkelingen, fenomenen en geschiedenissen zeer recentelijk zelfs nog goed in kaart zijn gebracht door andere auteurs.

Het grote narratief van Rome en haar autoriteiten is recentelijk nog uitermate goed in beeld gebracht door de Australische historicus Richard J.B. Bosworth, in zijn boek *Whispering City: Rome and its Histories*.⁴ Hierin bekijkt Bosworth op uitermate boeiende wijze de constructie van de verschillende narratieven van Rome, hoe deze tot stand kwamen en toont hij tevens de sturende hand van de verschillende autoriteiten die Rome in haar geschiedenis rijk is geweest. De invloed op en aanwezigheid van de (Britse) Grand Touristen in de stad Rome worden door de Britse historica Rosemary Sweet in haar boek *Cities and the Grand Tour: The British in Italy, c.1690-1820* uitermate goed weergegeven, gebaseerd op vele reisverslagen, reisliteratuur en instructieboeken die de toekomstige reizigers moesten informeren.⁵ De geschiedenis van de Duitse protestante gemeenschap te Rome wordt in het boek *Evangelisch in Rom: der etwas andere Reisführer* van de hand van de Duitse historici Jürgen Krüger en Michael Meyer-Blanck uitvoerig beschreven en in dat onderzoek kan men ook de band van deze gemeenschap met het kerkhof ontwaren.⁶ De ontwikkeling van kerkhof heeft daarnaast ook veel te maken gehad met de ontwikkeling van het (massa-)toerisme en de bijbehorende reisgidsen in de negentiende eeuw, ontwikkelingen die in kaart worden gebracht in *Worth the Detour: A History of the Guidebook*, van de hand van de Britse onderzoeker Nicholas T.

⁴ Richard J.B. Bosworth, *Whispering City: Rome and Its Histories* (Londen 2011).

⁵ Rosemary Sweet, *Cities and the Grand Tour: The British in Italy, c.1690-1820* (Cambridge 2012).

⁶ Jürgen Krüger en Michael Meyer-Blanck, *Evangelisch in Rom: der etwas andere Reisführer* (Göttingen 2008).

Parsons.⁷ In deze studie bekijkt hij op basis van persoonlijke reisverslagen, verkoopcijfers en krantenartikelen de ontwikkeling van de reisgids en hoe deze ontwikkeling gepaard ging met de groei van toerisme.

Allemaal studies, literatuur en onderzoeken die aan het verhaal van het kerkhof, haar overleving en haar vorming tot monument en plek van herinnering enorm veel zouden kunnen bijdragen. En dat is een gemis dat ik met mijn onderzoek poog op te vullen: door het samenbrengen van al deze verschillende literatuur over al deze verschillende ontwikkelingen en onderwerpen met het verhaal van het kerkhof, het verhaal van het kerkhof niet los te laten of een compleet ander verhaal te vertellen, maar verder aan te kleden en zo compleet mogelijk te maken. Een synthese als het ware, die tegelijkertijd de mogelijkheid biedt tot een betere ontleding van het kerkhof als een *lieu de memoire*.

Voor dit streven zal de officiële biografie van het kerkhof, het boek van Nicholas Stanley-Price, - ondanks haar gebreken - als houvast dienen, aangevuld met de bevindingen en de context die naar voren komt uit de bestudering van andere literatuur (met andere thema's). Daarnaast zal ik het door Stanley-Price gehanteerde bronmateriaal waar mogelijk proberen na te lopen op eventuele inzichten en details die Stanley-Price zijn ontgaan ofwel heeft verkozen te verzwijgen. Ook zal ik gebruik maken van verscheidene reisverslagen en reisgidsen die over het kerkhof verhalen en daar uit optieken, identiteiten en lezingen van het kerkhof in kaart brengen.

De tijdsafbakening van het onderzoek is gekozen omdat in 1817 de pauselijke autoriteiten zich voor het eerst, aan de grond, met het kerkhof gaan bemoeien en hun autoriteit op het kerkhof en haar belangstellenden gaan uitoefenen. De einddatum, 1918, is gekozen vanwege de beschermde status dat jaar kreeg, een status die haar voortbestaan nagenoeg zou garanderen. Tevens werkt deze einddatum goed als afbakening tussen het liberaal regime en het Fascistische regime dat zich een paar jaar later al zou aankondigen.

Het onderzoek is in drie verschillende hoofdstukken opgedeeld.

In het eerste hoofdstuk breng ik het ontstaan van de plek in kaart, de invloed van grotere (relevante) ontwikkelingen zoals de Grand Tour op haar ontwikkeling en uiteindelijk ontleed ik de invloed van het dominante narratief, de dominante autoriteit, van de pauselijke zetel op

⁷ Nicholas T. Parsons, *Worth the Detour: A History of the Guidebook* (Gloucestershire 2007).

het kerkhof en hoe deze met het kerkhof omging. Daarnaast laat ik zien wat voor invloed het fenomeen van de Grand Tour op de stad en haar functioneren had.

In het tweede hoofdstuk analyseer ik de ontwikkeling van het kerkhof na de sturing van de pauselijke autoriteiten op de plek zelf tot aan de komst van het Italiaanse regime, als gevolg van de Italiaanse eenwording. In deze ontwikkeling is een grote rol weggelegd voor de verschillende internationale ambassadeurs die zich in Rome bevonden. Ook laat ik zien hoe de Duitse ambassadeur Christian Charles Josias von Bunsen als katalysator diende van de Duitse (geloofs)gemeenschap te Rome en hoe hij zich ontpopte tot voorvechter van het kerkhof. In deze periode krijgt het kerkhof haar meeste bekende bewoners en krijgt de stad Rome te maken met het fenomeen van toerisme, een ontwikkeling die ik met behulp van reisverslagen en reisgidsen in kaart breng.

In het derde en laatste hoofdstuk toon ik de ontwikkeling van het kerkhof onder het nieuwe, Italiaanse, regime. Ik illustreer hoe dit nieuwe regime haar stempel op de stad Rome probeerde te drukken en in hoeverre dit van invloed was op het (voort)bestaan van het kerkhof. Tevens kijk ik in dit hoofdstuk kort naar hoe de protestantse gemeenschap in Rome, die toch echt het meest haar stempel op het kerkhof heeft gedrukt, zich onder dit nieuwe regime ontwikkelde.

De bevindingen uit deze hoofdstukken worden bijeengebracht in het slot van dit onderzoek, de conclusie.

Hoofdstuk 1: Rome Veduta, Fede Tenuta?

De eerste schreden

De geschiedenis van het kerkhof begint volgens haar ‘officiële biografie’ in 1718, wanneer de door (protestants) Engeland verstoten katholieke troonpretendent James III Stuart (1688-1766) met zijn hofhouding op het verzoek van paus Clements XI (1649-1721) neerstrijkt in Rome.⁸ Ongetwijfeld gemotiveerd door religieuze sentimenten, haalt de Paus zich hiermee tevens een klein probleem op de hals: een groot deel van de omvangrijke hofhouding belijdt het protestantse geloof en is al aardig op leeftijd. Na een overleg tussen een ambassadeur van de troonpretendent en de paus zelf, zegt Clements XI toe een plek aan te wijzen waar protestantse leden van het hof te zijner tijd begraven kunnen worden.⁹ Deze interactie van verschillende geloven, diplomatieke afvaardigingen en pauselijke sturing zou haar stempel steeds meer op het kerkhof gaan drukken. Maar hoe heeft het kerkhof zich in het eerste eeuw van zijn bestaan ontwikkeld? Een eeuw waarin tevens het fenomeen van de Grand Tour rondwaarde en het christelijk stempel op de stad Rome, haar verhaal en haar reglementen nog stevig werd gedrukt. Welke invloed had het fenomeen van de Grand Tour op het kerkhof? En wat voor grip had de hoogste Christelijke autoriteit, de paus, op haar ontwikkeling gedurende deze periode?

Een heidense rustplek

Het aangewezen stuk land betrof een gebied aan de rand van de stad Rome, ver buiten de bewoonde gedeeltes en louter door haar plek binnen de Aureliaanse stadsmuren verzekert van enige verbinding met de stad. Het vormde onderdeel van de *Prati del Popolo Romano*, wijds en ogenschijnlijk desolaat graasland, in de schaduw van de oude Romeinse stadsmuren en aan de voet van een enorme graftombe.

Deze graftombe, een imposant bouwwerk in de vorm van een piramide, stond gedurende de middeleeuwen bekend als de laatste rustplaats van Remus, het minder succesvolle broertje van de stichter van Rome. Een constatering die aan geloofwaardigheid won toen ook de

⁸ Nicholas Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico di Roma: La Storia, Le Persone e una Sopravvivenza lunga 300 Anni* (Rome 2014), 22.

⁹ Ibidem, 22.

humanist Francesco Petrarca (1304-1374) - aan wiens kennis van Latijn en Latijnse inscripties toch zeker niets schortte - het als zodanig aanmerkte.¹⁰ In werkelijkheid betrof het de graftombe van Gaius Cestius, een Romeins volkstribuun, gebouwd in het jaar 12 voor Christus en sinds het jaar 271 na Christus onderdeel van de Aureliaanse stadsmuur.¹¹ Dit merkwaardige bouwwerk was in 1660 nog gerestaureerd op beval van paus Alexander VII (1599-1667).¹² Naar alle waarschijnlijkheid waren de werkzaamheden onderdeel van een grotere poging van de paus (en andere pausen voor en na hem) om de geschiedenis van Rome te beheren en haar bouwwerken onder Vaticaanse sturing te brengen; de piramide, een heidense uiting van de dood, moest onder pauselijk beheer komen te liggen, haar verhaal en voortbestaan geleid door pauselijk ingrijpen. Wellicht is dat ook de reden dat paus Clemens XI, zelf een grote voorstander van het inweven van de Romeinse geschiedenis in een Christelijk narratief, deze plek aanwees als de plek waar Protestanten te ruste konden worden gelegd; in de schaduw van een heidens grafmonument, waar geen hoop op het eeuwige leven rondwaart.¹³ Een pestepidemie, die Rome in haar greep hield tussen 1656 en 1659, vertraagde de restauratiewerkzaamheden enigszins en vermoedelijk gaf het de plek tevens een nieuwe invulling; vele slachtoffers van de epidemie zouden in het gebied rondom de piramide zijn begraven.¹⁴

Het verhaal van het kerkhof begint dus mogelijk al eerder dan bij het arriveren van het Engelse hof: het werd pas in 1716 in het leven geroepen als zijnde een kerkhof, maar het deed al een paar decennia dienst als laatste rustplek. Zeker is wel dat buitenlands bezoek één van de redenen achter de restauratie vormde: de graftombe moest toegankelijk worden gemaakt voor de vele ‘*virtuosi forestieri*’ die “[...] naar Rome kwamen om van de resten van de Romeinse Oudheid te kunnen genieten”.¹⁵ Er was dus zeker al sprake van een internationale interesse in het gebied en tevens waren de pauselijke instanties hiervan op de hoogte. Sterker nog, de pauselijke autoriteiten vonden deze internationale interesse reden genoeg om het gebied en

¹⁰ Nicholas T. Parsons, *Worth the Detour: A History of the Guidebook* (Gloucestershire 2007), 123.

¹¹ Wolfgang Krogel, ‘Der Alte Friedhof der Nicht-Katholiken in Rom und seine Umgegebung: ein Szenarium im Wandel’, in: Antonio Menniti Ippolito en Paolo Vian (red.), *The Protestant Cemetery in Rome: the “Parte Antica”* (Rome 1989), 91-160, alhier 94-95.

¹² Ibidem, 105.

¹³ Richard J.B. Bosworth, *Whispering City: Rome and Its Histories* (Londen 2011), 39,

¹⁴ Krogel, ‘Der Alte Friedhof’, 105.

¹⁵ Ibidem, 105.

het bouwwerk te restaureren. Of deze buitenlandse bezoekers zich in het gebied ook lieten begraven, blijft de vraag.

De nieuwe (en kapitaalkrachtige) ‘barbaarse’ hordes

Met de term *forestieri* (letterlijk: vreemden) werden de grote hordes aristocratische noorderlingen bedoeld die, samen het fenomeen ‘Grand Tour’ vormend, sinds het begin van de zeventiende eeuw tot diep in de negentiende eeuw om een veelvoud aan redenen richting Rome (en de rest van Italië) trokken. Het grootste gedeelte van deze hordes waren afkomstig uit Groot-Brittannië, maar ook het Duitstalige aandeel was aanzienlijk. Rond de tijd van de restauratie van de Piramide, in 1676, telde Rome volgens de Venetiaanse ambassadeur A. Barbaro reeds 30.000 van deze ‘buitenlanders’.¹⁶ Het waren veelal jonge mannen van de Britse en Duitstalige elite die in steeds groteren getalen het Italiaanse schiereiland doorkruisten in het kader van wat een ‘culturele pelgrimage’ genoemd kan worden. Voor velen was de fysieke en spirituele zetel van de paus, Rome, het einddoel en tevens hoogtepunt van deze onderneming.

Vanzelfsprekend was deze instroom van (grotendeels) Protestanten allerminst; de verstandhouding tussen de hoofdstad van het Christendom en haar Protestantse bezoekers had, vanuit de geschiedenis van Rome bekeken, redelijk recentelijk nog een negatieve invulling gekregen. Rome zou men aan kunnen wijzen als de plek waar de ‘eerste Protestant’ zijn toen nog Katholieke geloof had verloren: de toen al aan zijn geloof twijfelende Augustijner monnik Martin Luther (1483-1556) werd door zijn bezoek aan de *caput fidei* louter nog steviger aan het twijfelen gebracht, een ontwikkeling die uiteindelijk uit zou monden in de Reformatie. Een cynicus zou kunnen stellen dat Luther uiteindelijk de verpersoonlijking vormde van de uitspraak die begin zestiende eeuw in Christelijk Europa rondzong: ‘*Roma veduta, fede perduta*’: Rome zien is het geloof verliezen.¹⁷ Iets meer dan twee decennia later, in 1527, bezorgden protestantse troepen, onder leiding van de katholieke Heilige Roomse Keizer Karel V, de stad door hun hevige en gewelddadige plunderingen van ‘het centrum van beschaving’ een hevig trauma en joegen ze de wereldlijk heersende paus de

¹⁶ Antonio Menniti Ippolito, ‘Il “Vecchio Recinto” del Testaccio. Agli Inizi della Sepoltura degli Acatolici in Roma’, in: Antonio Menniti Ippolito en Paolo Vian (red.), *The Protestant Cemetery in Rome: the “Parte Antica”* (Rome 1989), 15-90, alhier 24.

¹⁷ Jürgen Krüger en Michael Meyer-Blanck, *Evangelisch in Rom: der etwas andere Reisführer* (Göttingen 2008), 27.

Engelenburcht in.¹⁸ Ironisch genoeg was een groot deel van zijn persoonlijke bewaking, de Zwitserse garde, zelf ook protestants. De commandant, Kaspar Roist, was de zoon van de burgemeester van het protestantse Zürich en stierf terwijl hij de ontsnapping van de paus ondersteunde.¹⁹ Een symbool voor het litteken dat de Lutherse plundering achterliet is de inscriptie die een onbekende soldaat achterliet op een fresco in de Villa Farnesina, een paleis op de linkeroever van de Tiber: “Waarom zou ik die schrijft niet lachen – de landsknechten hebben de Paus aan het rennen gezet”.²⁰

De niet-katholieke bezoekers van de Grand Tour kwamen - gelukkig voor de stad Rome en de gemoedstoestand van de Paus - met vreedzamere bedoelingen, met meer eerbied voor haar kunstschaten en, belangrijker nog, met stevig gevulde geldbuidels. De drijfveren achter deze culturele rondreis zijn waarschijnlijk veelvoudig geweest: het kan over het algemeen gezien worden als de fatsoenlijke afsluiting van een fatsoenlijk opvoeding/opleiding. De Britse reisschrijver (en katholiek priester) Richard Lassels (1603-1668), schreef in zijn *Voyage of Italy* in 1670 al dat Rome het centrum van kennis was, waar alle talen werden gesproken, waar elke steen een les was en waar elke inscriptie een les vormde; Rome zorgde voor de vorming tot kosmopolitisch mens.²¹ “A man who hasn’t been to Italy is always conscious of a certain inferiority” predikte de invloedrijke Britse schrijver Dr. Samuel Johnson (1709-1784) een halve eeuw later.²² In Rome zagen de jonge aristocraten waar ze al die tijd over hadden gelezen: de ruïnes van het Oude Rome en de esthetische pracht van de kunstschaten uit de Renaissance en door naar Rome te gaan bevestigden zij hun goede smaak. Een reis naar Rome was dan ook een artistieke bedevaart en naast jonge aristocraten trokken er dan ook veel kunstenaars - vaak ook van gegoede afkomst - naar Rome ter inspiratie voor hun eigen fabricaties, maar ook zeker voor werk: de pauselijke ondernemingen, opdrachten en projecten hadden van Rome een smeltkroes van internationale kunstenaars en architecten gemaakt.²³

¹⁸ Bosworth, *Whispering City*, 15-16.

¹⁹ Krüger en Meyer-Blanck, *Evangelisch in Rom*, 29.

²⁰ *The Hall of Perspectives – Villa Farnesina* < http://www.villafarnesina.it/?page_id=90&lang=en > [geraadpleegd op 12-06-2016].

²¹ Peter Rietbergen, *De Retoriek van de Eeuwige Stad: Rome Gelezen* (Nijmegen 2003), 16.

²² Ibidem, 17.

²³ Richard Wrigley, *Roman Fever: Influence, Infection and the Image of Rome, 1700-1870* (Londen 2013), 21.

Een laatste reden om af te reizen naar Italië en Rome in het bijzonder was de ‘magische’ reputatie van haar lucht; deze zou helend en inspirerend werken.²⁴

Rome was, zeker in de ogen van een buitenlandse en niet-katholieke bezoeker, een pauselijk product en het toonbeeld van pauselijke geldingsdrang. De meeste van haar bezoekers kwamen aan via de Via Flaminia, aan de noordelijke kant van de stad en traden via de Porta del Popolo het Piazza del Popolo binnen, waar zij begroet werden door de tweelingenkerken: de Santa Maria in Montesanto en de Santa Maria dei Miracoli, en iets daarvoor de Egyptische obelisk, daar in 1589 geplaatst op pauselijk order van Sixtus V (1521-1590) en werden door deze aanblik zowel geïmponeerd als gestuurd.²⁵ Het Christelijk stempel was op elke hoek van de straat nadrukkelijk aanwezig, in de vorm van kerken en andere pauselijke bouwprojecten. De geschiedenis van Rome werd naar pauselijk verlangen gebouwd, verbouwd, gevormd en georchestreerd: de stad werd het toneel van de pauselijke macht, fysiek aangepast aan het Christelijke narratief. Restanten van het Oude Rome werden door pausen in steeds grotere mate opgegraven, gerestaureerd, aangepast en geïncorporeerd in het (christelijke) schouwspel van pracht en praal.²⁶ De archeologie werd steeds meer gestimuleerd en de bouwprojecten bleven een bijna constant aspect van de stad (zoals nu nog zeker ook het geval is).

Kenmerkend voor deze pauselijke bouwprojecten is dat ze vaak in het leven werden geroepen voor de jubeljaren - ook wel Heilige Jaren genoemd - een traditie die in 1300 was gestart door Bonifatius VIII.²⁷ In deze jaren - elke 25 jaar - kwamen grote drommen Christelijke pelgrims uit heel Europa om de wonderen van Rome te aanschouwen, de belangrijkste kerken aan te doen en de nieuwste pauselijke pronkstukken te aanschouwen.²⁸ Paus Sixtus V speelde hier op in en begon eind zestiende eeuw aan een nagenoeg totale herziening van het stratenplan van Rome, een stratenplan dat gedurende de middeleeuwen chaotisch en nagenoeg spontaan gegroeid was. Zijn vele rigoureuze verbouwingen betekende het einde van vele middeleeuwse bouwwerken en woningen, maar tegelijkertijd ook het begin van een stratenplan vol

²⁴ Ibidem, 55.

²⁵ Rosemary Sweet, *Cities and the Grand Tour: The British in Italy, c.1690-1820* (Cambridge 2012), 99.

²⁶ Rietbergen, *De Retoriek*, 119-120, 123.

²⁷ Parsons, *Worth the Detour*, 125.

²⁸ Rietbergen, *De Retoriek*, 116.

‘toeristische routes’, waarbij men aan het einde van elke straat wel op een monument of kerk stuitte.²⁹

Al deze moeite werd uiteraard gedaan om de pelgrims te imponeren en de glorie van het Christendom te tonen, maar bovenal was het een financiële kwestie: de Heilige Jaren vormden voor de stad Rome een enorme bron van inkomsten en hielden de stad als het ware in leven.³⁰ De Grand Tour en haar vele (rijke) Protestantse volgelingen vormden voor de stad uiteindelijk precies hetzelfde als hetgeen de toestroom van Christelijke pelgrims voor de stad betekende: veel volle geldbuidels die de glorie van de stad konden financieren. Deze protestanten, heidens en dus kwalijk en strafbaar in de ogen van de kerk, kwamen louter vanwege hun financiële betekenis niet in een vijandige of gevaarlijke ambiance terecht. Ze sloten in feite aan op de eeuwenoude Romeinse industrie die er op was gericht haar glorie en haar geschiedenis te verkopen aan de diegene die het wilde aanschouwen en bereid waren er voor te betalen.³¹ De welgestelde dames en heren die de stad bezochten moesten vaak aardig wat geld neerleggen om de vele ‘toneelstukken’ die Rome opvoerde te kunnen en te mogen zien en de toeschouwers waren zich hier ook aardig bewust van.³² De Duitse reisschrijver J. G. Keyssler (1693-1743) achtte zichzelf, en zijn geloofsgenoten, bij zijn bezoek aan de stad in 1740 veilig “weil sie Geld ins Land Bringen”.³³

Toch stelde deze (financiële) zekerheid niet iedere ‘heidense’ vreemdeling gerust. De Britse schrijver J. Northall schreef in 1766 in zijn boek *Travels Through Italy* over hoe hij altijd op z’n hoede was in Romeinse koffiehuisen, omdat hij er altijd spionnen van de pauselijke inquisitie dacht op te merken.³⁴ Hoewel er in 1607 nog een Engels aristocraat was opgepakt om religieuze redenen, waren er door de toenemende aanwezigheid - en financiële importantie - van niet-katholieke buitenlandse bezoekers in de achttiende eeuw minder zorgen over een vijandelijke houding en een vogelvrije status voor deze bezoekers. Het was misschien lastig om als niet-katholiek in Rome te leven, maar men hoefde zeker niet voor zijn/haar leven te

²⁹ Ibidem, 116-117.

³⁰ Parsons, *Worth the Detour*, 125.

³¹ Menniti Ippolito, ‘Il “Vecchio Recinto”’, 28.

³² Sweet, *Cities and the Grand Tour*, 148-149.

³³ Krogel, ‘Der Alte Friedhof’, 119.

³⁴ Ibidem, 119.

vrezen.³⁵ Het gebrek aan vijandigheid toonde zich bijvoorbeeld ook in ontmoetingen tussen pausen en protestante reizigers, die zeker niet zeldzaam waren. De Paus was voor vele reizigers een onderdeel van het grote christelijke spektakel dat Rome vormde, vol theatrale opsmuk, maar bovenal vermakelijk; de vele beschrijvingen van ontmoetingen tussen paus en reiziger zijn positief van aard en getuigen van veel Protestantse eerbied jegens de Paus als persoon.³⁶ De jubeljaren daarentegen konden vaak op minder sympathie rekenen, evenals de barokke kerken en christelijke liturgie.³⁷

Het Engelse (kerk)hof als uitkomst

De overgrote meerderheid van de niet-katholieke bezoekers van de stad Rome waren Brits en de overgrote meerderheid van de Britten had weinig tot geen interactie met het de lokale bevolking of Britse landgenoten die dezelfde reis ondernomen als henzelf. Reizigers waren vaak afhankelijk van het gezelschap waarmee ze naar Italië waren afgereisd of de toevallige ontmoeting bij één van de vele vaste plekken die enige algemene interesse en bekendheid genoten. In steden zoals Napels en Florence dienden de officiële afvaardigingen van de Britse staat als sociale spil voor de Britse reiziger met behoefte aan gezelschap, maar zo'n instituut ontbrak in Rome; met een losse Britse gemeenschap tot gevolg. Ook de 'locals' boden geen soelaas: de meerderheid was de Italiaans niet machtig en vond tevens geen 'goed gezelschap' onder de Romeinen en hun edelen. De komst van James III Stuart en zijn hofhouding veranderde deze onsociale situatie en zou uiteindelijk een ijkpunt voor de Britse gemeenschap in Rome gaan vormen.³⁸

Ondanks enige scepsis - veel Britten waren bang voor spionnen van de Britse overheid die sympathisanten van de troonpretendent op probeerde te sporen - ontwikkelde het in 1718 neergestreken hof zich tot centrale punt van de Britse gemeenschap in Rome. Allereerst was het een praktisch instituut; Britten konden er aan paspoorten komen, genoten er diplomatieke vrijheid en zelfs een Anglicaanse kapel waar - zonder angst voor vervolging of represailles - gebeden kon worden naar het (in Rome) verkeerde geloof. Daarnaast vormde het een sociale ontmoetingsplek voor op de momenten wanneer de reiziger niet wilde rondstruinen in het

³⁵ Menniti Ippolito, 'Il "Vecchio Recinto"', 28.

³⁶ Sweet, *Cities and the Grand Tour*, 150.

³⁷ Rietbergen, *De Retoriek*, 127.

³⁸ Sweet, *Cities and the Grand Tour*, 138-139.

openbare museum dat Rome vormde.³⁹ Het hof van de troonpretendent functioneerde als een soort ambassade; een functie aan het einde van de achttiende eeuw werd ‘overgedragen’ aan de rijke Britse bankier Thomas Jenkins (1722-1798).⁴⁰ Het sociaal epicentrum van de Britse gemeenschap verplaatste zich eind achttiende eeuw eveneens: het gebied rondom het Piazza di Spagna veranderde in die periode in een Engelse enclave.⁴¹

Misschien nog wel belangrijker dan bovengenoemde functies en handigheden, zorgde de aanwezigheid van het hof van James III, zijn goede band met de paus en de overeenkomsten die de troonpretendent met de geestelijk leider had gesloten voor de oplossing van een langdurend, hinderlijk en voor Protestanten uitermate ontierend probleem: wat te doen met geloofsgenoten die gedurende hun verblijf in Rome het leven hadden gelaten? Naarmate het aantal bezoekers aan de stad Rome groeide, groeide ook het aantal van de bezoekers die de reis niet overleefden. Een reis naar Italië was niet zonder gevaren; ook daar zat een ongeluk soms in een klein hoekje en naarmate de Grand Tour zich als fenomeen ook in de achttiende eeuw doorzette, kwam ook een ander probleem aan het licht: de Romeinse lucht die eerst nog als helend en magisch werd beschreven, bleek juist dodelijk. Vele reizigers kregen tijdens hun verblijf aan last van hevige koorts, koorts die medisch ontwikkelingen later zouden aanmerken als het gevolg van malaria - niet voor niets Italiaans voor ‘slechte lucht’ -, een ziekte die vooral in de hete zomermaanden welig tierde, versterkt door de Pontijnse Moerassen die Rome omringden.⁴² Arme zielen die naar Rome kwamen voor gezondheid vonden dus vaak het tegenovergestelde. Eenmaal gestorven ontstond er een probleem: volgens het (pauselijk) Romeins reglement mochten niet-katholieken niet in gewijde grond of kerken begraven worden.⁴³

In een stad als Rome - waar kerken bijna elke straat sieren - zorgde dat voor weinig mogelijkheden tot begraving binnen de Romeinse stadsmuren. De meest eerbiedige alternatieven waren een begrafenis op een verlaten plek binnen de stadsmuren, een begrafenis buiten de stadsmuren in de omliggende *campagna* (beide een illegale activiteit) of

³⁹ Ibidem, 138.

⁴⁰ Ibidem, 139.

⁴¹ Rietbergen, *De Retoriek*, 24.

⁴² Wrigley, *Roman Fever*, 14, 96.

⁴³ Menniti Ippolito, ‘Il “Vecchio Recinto”’, 20.

transportatie van het lijk naar het ‘Engelse’ kerkhof in Livorno.⁴⁴ Het kerkhof in Livorno bestond vanwege handelsrelaties en de aanwezigheid van een Engelse marinebasis in de havenstad en was al sinds 1598 in gebruik.⁴⁵ Een laatste en uitermate oneerbiedig alternatief was een begrafenis bij de *Muro Torto*, een niet-erkend maar ‘vaste’ plek waar criminelen, prostituees en lieden die op andere wijzen buiten de gratie van het Christendom vielen, werden begraven. Hoewel deze plek bij de pauselijke autoriteiten zeker wel bekend was, werd de plek niet gereguleerd en vond men geen bemoeienis van pauselijke kant.⁴⁶

De komst van het Engelse hof en haar overeenkomst met paus Clemens XI in 1718 zorgde uiteindelijk voor een oplossing van dit probleem. De reizigers die hun Grand Tour niet overleefden en te Rome kwamen te sterven, konden vanaf dat moment worden bijgezet in het door de paus aangewezen stuk land bij de Piramide. Samen met de overleden leden van het hof zouden zij in de loop van de achttiende eeuw het kerkhof gaan vullen. De geschiedenis van het kerkhof, gesticht voor de Engelse troonpretendent, werd zo verbonden met de geschiedenis van de Grand Tour. In *Whispering City* stelt Richard J.B. Bosworth dat het kerkhof zijn oprichting te danken had aan de Grand Tour en de mensenmassa die dit fenomeen met zich meebracht: “een aanpassing van Rome aan haar noordelijke visite”.⁴⁷ Richard Stanley-Price, in zijn ‘biografie’ van het kerkhof, *Il Cimitero Acattolico*, beweert het tegendeel; het kerkhof was een uitkomst voor de participanten aan de Grand Tour, geen resultaat van de Grand Tour.⁴⁸ Toch was de plek al voor de aankomst van het Engelse hof een plek van buitenlandse interesse en het kan dus zeker zo zijn dat de paus bij de aanwijzing van het stuk grond ook het belang en de (praktische) gevolgen van de Grand Tour liet meewegen.

Tekenen van leven

Gedurende de achttiende eeuw werd het veld in de schaduw van de Piramide langzaam gevuld met de leden van de Engelse hofhouding, onfortuinlijke reizigers en ongetwijfeld ook artiesten die naar Rome waren getogen in de hoop op inspiratie of werk. Hoewel er in de loop der jaren grote pogingen zijn ondernomen om alle ‘bewoners’ van het graf te inventariseren,

⁴⁴ H. Nelson Gay, ‘A Historical Sketch’, in: *The Protestant Burial-Ground in Rome* (Londen 1913?), 5-30, alhier 8.

⁴⁵ Menniti Ippolito, ‘Il “Vecchio Recinto”’, 30.

⁴⁶ Ibidem, 21.

⁴⁷ Bosworth, *Whispering City*, 37.

⁴⁸ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 22.

blijft het een lastig gegeven door de aanname dat de meeste begrafenissonen geen sporen hebben achtergelaten: geen grafstenen, geen monument of andere aanwijzing van hun aanwezigheid.⁴⁹ Archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat de eerst mogelijk identificeerbare onfortuinlijke ziel ene George Langton was, een jonge Britse aristocraat die waarschijnlijk tijdens zijn Grand Tour in 1738 het leven liet; Het bewijs vormde een loden grafkist met inscriptie over de dode.⁵⁰ Een paar jaar eerder al, in 1732, werd er volgens een andere bron al ene Sir William Ellis van het Engelse hof begraven, na inmenging van de troonpretendent zelf, al zijn de fysieke resten van deze heer waarschijnlijk niet aangetroffen.⁵¹

Of de plek zelf louter een handigheid vormde of een ‘*sight-to-see*’ blijft gedurende deze periode onduidelijk. Wel is zeker dat er in 1737 een sleutelkopie voor de Pyramide werd gemaakt die aan de portier van de ‘Porta San Paolo’ werd gestald, om aan de nieuwsgierigheid van buitenlanders te kunnen volden.⁵² Blijkbaar was er - in ieder geval voor de piramide - genoeg animo van buitenlandse zijde en ook het grafveld zelf begon enige bekendheid te genieten, ook aan Italiaanse kant. De Italiaanse architect Giambattista Nolli (1701-1756) kwam in 1748 met zijn *Nuova Topografia di Roma*, een gravure van een stadsplan dat hij in opdracht van Paus Benedictus IV (1675-1758) had vervaardigd, waarop hij het stuk land bij de Piramide aanmerkte als “de plek waar ze de protestanten begraven”, in een tijd waarin - volgens het meest recente onderzoek - er iets meer dan een dozijn mensen begraven lagen.⁵³ De reputatie en bekendheid van het kerkhof zijn in die tijd dus wellicht nog groter geweest dan haar praktische nut.

In 1765 wordt het kerkhof ook ‘fysiek’ zichtbaar als zijnde een kerkhof; een jonge aristocraat uit Hannover, George Werpup, wordt in dat jaar na een verkeersongeluk aan de voet van de piramide begraven onder een grote marmeren tombe.⁵⁴ Volgens de Italiaanse historicus Antonio Menniti Ippolito gebeurde dit op verzoek van de jonge aristocraat zelf; hij had in een gesprek met de Paus zijn verlangen geuit om op deze plek begraven te worden.⁵⁵ Een jaar

⁴⁹ Ibidem, 25.

⁵⁰ Ibidem, 23.

⁵¹ Krogel, ‘Der Alte Friedhof’, 116.

⁵² Ibidem, 112-113.

⁵³ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 23.

⁵⁴ Ibidem, 24.

⁵⁵ Menniti Ippolito, ‘Il “Vecchio Recinto”’, 59.

later kwam er een tweede fysiek monument bij: de jonge Britse James MacDonald kreeg in 1766 een grafmonument, ontworpen door de bekende Italiaanse graficus Giovanni Battista Piranesi (1720-1778), een vriend van de overledene. Opmerkelijker nog is dat de Paus, op dat moment Clemens XIII (1693-1769), hem ogenschijnlijk een publiek dienst had gegund, in een publieke kerk.⁵⁶ Een uitermate opmerkelijk feit, gezien de immer nog verboden status van het protestantse geloof, vandaar dat deze uitspraak met enige twijfel moet worden gelezen.. Het kerkhof wordt in 1775 door de beruchte Markies De Sade genoemd in zijn *Voyage d'Italie*, waarin hij vertelt drie monumenten te herkennen.⁵⁷ Tussen 1766 en 1775 is er dus nog een monument bijgekomen.

Het kerkhof wordt aan het einde van de achttiende eeuw niet alleen steeds bekender bij bezoekers – en ook zichtbaarder voor bezoekers -, ook de pauselijke autoriteiten krijgen steeds meer grip op het gebied waarin het grafveld zich bevindt. In 1776 worden de ‘openbare gebieden’ in het stadsdeel *Testaccio*, waar het grafveld onder valt, door de Romeinse autoriteiten omheind en wordt de ingang in het gebied gecontroleerd door de creatie van één toegang, aan de Via Marmota, die vanaf dat moment wordt bewaakt door custoden die toegeld vragen. Of deze ingreep gemotiveerd werd door de steeds groter wordende bekendheid - en aantrekkingskracht - van het ‘kerkhof’ is niet duidelijk; de voornaamste motivatie lijkt de financiële waarde van het gebied te zijn. Dit gedeelte van de Romeinse ‘weides’ was bezaaid met wijngaarden en de pauselijke autoriteiten wilden hier de vruchten van plukken doormiddel van controle en belastingen. De creatie van één bewaakte ingang zorgde er voor dat er tol kon worden geheven en kon worden toegezien op de (belastbare) wijnproductie. Het stond herders nog wel steeds vrij om hun kuddes op de weide te laten grazen, ook op het kerkhof zelf.⁵⁸

In 1791 komen de pauselijke autoriteiten met een ingreep die gevolgen heeft voor de praktijken op het kerkhof zelf; na de begrafenis van een lijfwacht van de Russische tsarina Catherina de Grote (1729-1796) proclameren de instanties dat er voor toekomstige monumenten permissie moet worden gevraagd aan de Romeinse autoriteiten (uiteindelijk keurde deze nagenoeg alle aanvragen, soms na de suggestie tot aanpassing, goed).⁵⁹ Wat de

⁵⁶ Ibidem, 59.

⁵⁷ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 24.

⁵⁸ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 25-26.

⁵⁹ Ibidem, 26.

redenen achter dit besluit precies zijn, blijft onduidelijk. Menniti Ippolito suggereert dat dat deze ingreep te maken heeft met de wens van de (pauselijke) autoriteiten om inzicht te krijgen in de inscripties op de monumenten: deze mochten, bij niet-katholieken, geen verwijzingen na het hiernamaals of ander heil na de dood bevatten. Ook was het volgens Menniti Ippolito een poging van de pauselijke autoriteiten om greep te krijgen op een proces dat zich steeds sterken en buiten het zicht van de autoriteiten doorzette.⁶⁰ Wellicht werden de pauselijke autoriteiten zich door de Russische tsarina bewust van de importantie van de plek en de importantie die het voor (buitenlandse) notabele figuren had.

Over de algemene praktijk van protestantse begrafenissen in Rome is veel geschreven. In de meeste publicaties worden deze praktijken als gevaarlijk omschreven, waarbij de Romeinse bevolking vol haat en nijd de processie probeerde te verstoren. Een processie die, in tegenstelling tot christelijke processies, in de nacht moest plaatsvinden en alleen onder begeleiding van pauselijke politie. Dit leest men als tekenen van discriminatie jegens de 'heidense' medemens, maar naar alle waarschijnlijkheid lijkt het wel mee te vallen: de begrafenis van James MacDonald toont bijvoorbeeld in hoeverre er sprake was van een positieve houding vanuit de pauselijke autoriteit. Ook was het fenomeen van nachtelijke begrafenissen geen restrictie die alleen niet-katholieken ten delen viel: in de achttiende eeuw waren nachtelijke begrafenissen - vanwege hygiënische redenen - de standaard.⁶¹

De negentiende eeuw luidde voor Rome de komst van de Franse revolutionairen en de komst van Napoleon in, een verblijf dat zowel tussen 1798 en 1799 plaatsvond, alsmede tussen 1808 en 1814.⁶² Beide episodes resulteerden in een vlucht van de wereldlijke heersers, de pausen. In 1798 was het paus Pius VI (1717-1799) die de vervolgens in ballingschap stief en in 1808 was het de beurt aan de volgende Pius, Pius VII (1742-1823) die in 1812 gevangen werd gezet in Fontainebleau.⁶³ Hierdoor verdween niet alleen de pauselijke autoriteit, maar tegelijkertijd ook het zicht op de omgang van de autoriteiten met het kerkhof. Tevens was de Franse bezetting tussen 1808 en 1814 desastreus voor de niet-katholieke gemeenschap te Rome: de meeste protestanten waren afkomstig uit landen die tegen Napoleon in verzet kwamen en

⁶⁰ Menniti Ippolito, 'Il "Vecchio Recinto"', 36.

⁶¹ H. Nelson Gay, 'A Historical Sketch', in: *The Protestant Burial-Ground in Rome* (Londen 1913?), 5-30, alhier 10-11; Johan Beck-Friis, *The Protestant Cemetery in Rome*. *The Cemetery of Artists and Poets* (Malmö 1956), 8-9. Vgl. Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 51.

⁶² Bosworth, *Whispering City*, 16.

⁶³ Ibidem, 48, 52-53.

besloten dan ook *en masse* de stad te verlaten om slechte behandeling of vervolging te ontkomen.⁶⁴

Met de komst van de monumenten in de tweede helft van de achttiende eeuw had het grafveld een verandering ondergaan die van de plek een visueel zichtbaar kerkhof maakte; vol monumenten, inscripties en betekenis. Het kreeg een identiteit die zelfs door architect Nolli, een Italiaan die werkte in opdracht van de pauselijke autoriteit, opmerkte; *de plek waar Protestanten begraven worden*. Deze toename van naam en faam ging gepaard met een toename van autoriteit: de pauselijke autoriteiten begonnen de oprichting van monumenten te reguleren en de inscripties te controleren. Onbewust en waarschijnlijk ook ongewenst gaf de pauselijke zetel hierdoor ook een soort legitimatie aan de plek: de praktijken werden gedoogd. Daarnaast was het gebied omheind en dus controleerbaar geworden. Het kerkhof - dat begon als privilege voor de Engelse troonpretendent en zijn hof - begon zo langzaamaan te veranderen in een 'gereguleerde tolerantie' jegens de niet-katholieke bewoners en bezoekers en hun gebruiken. Een tolerantie die zich in de negentiende eeuw, na het vertrek van de Franse revolutionairen en de nederlaag van Napoleon, steeds duidelijker en (voor de pauselijke autoriteiten) onvermijdelijker zou worden.

⁶⁴ Menniti Ippolito, 'Il "Vecchio Recinto"', 73.

Hoofdstuk 2: Van Nuttig naar Notabel

Een toeristische trekpleister?

Een paar dagen voor de nederlaag van Napoleon bij Waterloo keerde paus Pius VII op 7 juni 1815 weer terug op zijn zetel en nam hij de controle over zijn domein weer in handen. Eén van de eerste grote daden die hij ondernam, één van de daden om Rome naar pauselijk inzicht te vormen, was de voltooiing van de lang geplande restauratie van het Piazza del Popolo.⁶⁵ Gedurende zijn pontificaat zou deze paus nog getuige zijn van de uitgebreide onderhandelingen tussen zijn autoriteit en de wensen en verlangens van de verschillende niet-katholieke naties die te vinden waren in zijn stad. Het recentelijk gerenoveerde Piazza - de ontvangsthal van Rome - was net op tijd klaar voor de grote massa's die al gauw komen zouden.

De pauselijke macht zat weer stevig in het zadel en zou Rome nog meer dan een halve eeuw regeren. Voor het kerkhof betekende dit nog een halve eeuw van pauselijke bemoeienis, al werd deze vaak ook zelf gezocht. Bijvoorbeeld in 1817, toen drie internationale diplomaten gezamenlijk een brief schreven aan de pauselijke autoriteiten en daardoor een aantal ontwikkelingen in gang zouden zetten die het kerkhof voor altijd zouden veranderen, zowel qua indeling als qua betekenis. In deze halve eeuw zou het kerkhof ook haar meest beroemde bewoners verwelkomen: de romantische dichters John Keats (1795-1821) en Percy Shelley (1792-1822). 'Aanwinsten' die het kerkhof uiteindelijk ook op de kaart zouden zetten en die door hun aanwezigheid het kerkhof tevens een plek zouden bezorgen in de steeds belangrijker wordende reisgidsen uit de negentiende eeuw. Maar wat voor invloed hadden deze internationale onderhandelingen, de komst van Keats en Shelley en de benoeming in de verschillende reisgidsen op het voorbestaan, de reputatie en de waardering van het kerkhof?

Tweetalige bemoeienis

De niet-katholieken - de Engelsen voorop - waren, na de Napoleontische Oorlogen en Franse bezetting van de stad, in nog grotere getalen aanwezig dan voorheen en lieten zich steeds duidelijk gelden, vormden steeds grotere gemeenschappen in Rome en verzamelden zich

⁶⁵ Bosworth, *Whispering City*, 53, 57.

steeds meer als complete reisgroepen bij de toeristische trekpleisters.⁶⁶ Deze toename aan mensen betekende ook een toename aan stoffelijke overschotten, die allen bij het steeds bekender wordende kerkhof voor niet-katholieken hun laatste rust vonden. Daarnaast werd het kerkhof langzaamaan ook een plek om te bezoeken, één van de vele bestemmingen in de stad. De toename van het aantal graven zou uiteindelijk ook leiden tot klachten, spanningen en toenemende interactie tussen de pauselijke zetel, haar functionarissen en de verschillende representanten van de desbetreffende naties.

Op zich was dit geen nieuw fenomeen: het kerkhof had al eerder de aanleiding gevormd tot correspondenties tussen buitenlandse politici, diplomaten en delegaten en de pauselijke zetel. In 1795 was het Engelse parlamentslid John Coxe Hippisley (1746-1825) naar Rome gekomen om zijn gezondheidsklachten te verlichten - het geloof in de helende werking van de lucht te Rome was, ondanks het weinig succesvolle resultaat, immer nog niet gestorven. Gedurende zijn verblijf bezocht hij ook het ook het Protestants kerkhof (waar hij blijkbaar vanaf wist). Het bezoek van Hippisley toont dat het kerkhof - althans voor de Britse bezoeker - al een plek was om te bezoeken, niet alleen meer een praktische plek om geloofs-/landgenoten te begraven. Zijn bezoek resulteerde uiteindelijk in een brief aan de toenmalige staatssecretaris van de Paus, waarin hij zich beklagde over de deplorabele staat van enkele tombes, volgens hemzelf voortkomend uit kwaadwilligheid van devote christenen. Naast het uiten van deze klacht, verzocht hij de staatssecretaris tevens om de oprichting van een muur rondom het grafveld en om een mausoleum te bouwen over de tombe van James MacDonald.⁶⁷ De staatssecretaris verzekerde hem dat er geen sprake was van kwaadwilligheid tegenover niet-katholieken in Rome en dat de schade waarschijnlijk veroorzaakt was door de schapen die er immer nog vrij mochten grazen. Toch werden beide verzoeken van Hippisley toegezegd, een toezegging waar uiteindelijk niks van terecht kwam.⁶⁸

Een decennia later was het de welbekende Pruisische filosoof Wilhelm von Humboldt (1767-1835), tussen 1802 en 1812 ambassadeur te Rome, die de *Conservatori* van Rome verzocht om een grafmonument met inscriptie op te richten voor z'n overleden zoontje en tevens stelde

⁶⁶ James Buzard, *The Beaten Track. European Tourism, Literature and the Ways to 'Culture', 1800-1918* (Oxford 1993), 83-84.

⁶⁷ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 26, 108.

⁶⁸ Ibidem, 26, 108-109.

hij voor een stuk grond van het kerkhof op te kopen voor een mogelijk familiegraf en de te kappen bomen te vergoeden. Het verzoek werd ingewilligd, met de kanttekening dat de grafmonumenten het uitzicht op de piramide niet zouden versperren (een kanttekening die overigens vaak werd geponeerd).⁶⁹ Het familiegraf vulde zich helaas sneller dan verwacht en een jaar later moest Von Humboldt zijn tweede zoontje in het graf bijzetten; de grond zou uiteindelijk toch bezit van de stad blijven.⁷⁰ De reeds genoemde *Conservatori* waren drie pauselijke magistraten die functioneerden als stadsbestuurders en waren vaak het aanspreekpunt voor buitenlandse diplomaten en andere internationale afgevaardigden.⁷¹ Maar, zoals men in de klacht van het Britse parlamentslid Hippisley kan zien, richtte personen van enige invloed zich soms ook direct tot de staatssecretaris van de Paus. Dit was ook het geval in 1817, toen een coalitie van internationale ambassadeurs zich opwierpen voor het kerkhof en gezamenlijk de staatssecretaris aanschreven met een plan. De onderhandelingen die volgden zouden uiteindelijk pas na vijf jaar zijn opgelost.

De eerste slag om het kerkhof

De drie ambassadeurs waren de uit Hannover afkomstige Baron d'Ompsteda (die tevens de Britse belangen representeerde), de Pruisische Barthold Georg Niebuhr (1776-1831) en de Russische Italinsk; de staatsecretaris van de Paus was destijds Ercole Consalvi (1757-1824). Een internationaal gezelschap, met wederom sterke Duitse en Engelse tinten. De drie ambassadeurs vroegen in hun brief aan Consalvi om een omheining van het terrein, een onderneming die zij via een gedeeld internationaal fonds zelfstandig wilden bekostigen. Consalvi keurde het plan goed en de internationale delegatie begon met het inzamelen van geld.⁷² Pas in 1819 - twee jaar na het groene licht - kwam er een vervolg aan de onderhandelingen. De Pruisische delegaat Niebuhr had inmiddels de leiding genomen en presenteerde het plan om een muur van bijna 4 meter hoog te doen herrijzen om het gehele kerkhof. De pauselijke staatssecretaris keurde het plan af: de muur zou het uitzicht op de piramide - een uitermate belangrijk punt - bederven.⁷³ De piramide was in deze tijd nog steeds de plek met het grootste belang en wellicht ook de plek met het meeste aanzien, in ieder geval

⁶⁹ Ibidem, 26-27.

⁷⁰ Ibidem, 27, 120.

⁷¹ Menniti Ippolito, 'Il "Vecchio Recinto"', 39.

⁷² Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 27.

⁷³ Nelson Gay, 'A Historical Sketch', 13.

in de ogen van de pauselijke autoriteiten. De ontwikkeling van het kerkhof mocht dit niet in de weg zitten. De internationale delegatie stelde vervolgens als compromis een omheining voor in de vorm van een gracht, een compromis waar niet op werd gereageerd. Deze stilte kan waarschijnlijk worden opgevat als een teken dat de staatssecretaris twijfelde over de hele situatie: het toestaan van een omheining zou teveel op een goedkeuring van een 'heidens' kerkhof lijken en dat zou de emancipatie en de legitimatie van deze groep veel te veel ten goede komen.⁷⁴

In het Britse parlement werd deze stilte als een afwijzing gezien en het Britse parlamentslid Lord Colchester greep dit aan om in een speech op 20 juni 1822 aan de House of Lords (de Britse Eerste Kamer) de katholieke kerk af te vallen en de deelname van de katholieken aan het Britse Parlement tegen te werken. De onwelwillendheid van de pauselijke staatssecretaris die zich toonde bij de onderhandelingen om 'het protestants kerkhof' zou tekenend zijn voor de aanhoudende tegenwerking van en de vijandigheid jegens protestanten in Rome.⁷⁵ Het kerkhof te Rome werd dus aangegrepen als argument voor een politieke discussie op Engelse bodem, iets wat de plek ook zeker een bepaald belang gaf. Lord Colchester wist toen alleen nog niet dat Consalvi in oktober 1821 persoonlijk was afgereisd naar de voet van de Piramide om het kerkhof te inspecteren.

Het bezoek van de staatssecretaris had niet het (door de ambassadeurs gewenste) resultaat: Consalvi verbood de komst van nieuwe monumenten dichtbij de piramide en verbood tevens het planten van nieuwe bomen.⁷⁶ Opmerkelijk is dat hij gedurende zijn bezoek aan het kerkhof één van zijn drie begeleidende custoden - die normaal de ingang van het gebied bewaakten - tot custode van het kerkhof benoemde. De custode in kwestie, Francesco Trucchi, kreeg verschillende taken opgedragen: hij moest de Piramide bewaken, bezoekers van de piramide begeleiden bij hun bezoek aan de aan de graftombe, er op letten dat er geen nieuwe monumenten tegen de piramide aan werden gebouwd en meehelpen bij de begrafenissen in het grafveld.⁷⁷ De eerste officiële taak van Trucchi werd het tellen van het aantal graven in oktober 1821: hij telde er 47.⁷⁸ Francesco werd de stichter van een dynastie

⁷⁴ Ibidem, 13.

⁷⁵ Nelson Gay, 'A Historical Sketch', 22.

⁷⁶ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 28.

⁷⁷ Ibidem, 121-122.

⁷⁸ Krogel, 'Der Alte Friedhof', 132.

die het kerkhof tot 1916 zouden ‘beheren’, een Italiaans tintje aan een verder nagenoeg buitenlandse plek en aangelegenheid⁷⁹

Al deze ontwikkelingen zorgden ervoor dat het kerkhof langzaam veranderde van een door de katholieke autoriteiten genegeerde entiteit veranderde in een concrete realiteit. Het was wellicht geen ‘de iure’ legitimatie van het kerkhof, maar ‘de facto’ leek het er zeker op.

Ongewenst, wellicht, gaf Consalvi op deze manier het kerkhof toch steeds meer waarde en betekenis. Na verdere onderhandelingen met Niebuhr in 1822 werd er besloten het gebied als geheel af te sluiten en de begrafenissen voort te zetten op een naastgelegen, groter stuk land. De oude monumenten zouden doormiddel van een greppel worden afgeschermd en tevens zou er een pad naar de Piramide worden gecreëerd die de twee delen van het kerkhof zouden scheiden.⁸⁰ Wat begon als een verzoek om omheining eindigde in een vergroting van het kerkhof en de komst van een custode speciaal voor het kerkhof. Ook toonde zich hier de hand van de Pruisische ambassadeur: onderhandelingen die door een samenwerkingsverbond van verschillende naties waren gestart, werden uiteindelijk geheel vanuit Duitstalige hoek afgerond. De uiteindelijke uitkomst zou men dus – ondanks de Engelstalige consternatie - als de (persoonlijk) verdienste van de Pruisische ambassadeur Niebuhr kunnen zien. Het nieuwe gedeelte werd in 1822 geopend, de gracht zou in 1824 gereed zijn.

Tijdens de werkzaamheden werden de restanten van de *Via Ostiense Antica* ontdekt, die deels onder het kerkhof bleek te liggen; een mooie weerspiegeling van hoe geschiedenis in Rome zich opstapelt.⁸¹ Maar, deze vondst bracht ook een gevaar met zich mee: mochten de pauselijke autoriteiten het uitgraven van de oude Romeinse weg prefereren boven het behoud van het kerkhof, dan had een groot deel van het oude gedeelte het waarschijnlijk niet overleefd. Gelukkig werd er verder weinig met deze vondst gedaan en werd het voortbestaan van het kerkhof belangrijker gevonden dan de cultivatie van deze nieuwe vondst uit deze roemrijke periode uit de geschiedenis van Rome.

Consalvi zou de meeste van deze ontwikkelingen niet meer meemaken: hij stierf een paar maanden voor de realisatie van de greppel.⁸² De strijd om het kerkhof was op dat moment

⁷⁹ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*,, 121-122.

⁸⁰ Ibidem, 28.

⁸¹ Ibidem, 104-105.

⁸² Ibidem, 28-29.

nog niet helemaal gestreden. In 1824 pakte de nieuwe ‘kampioen’ van het kerkhof – wederom van Pruisische afkomst -, de opvolger van Niebuhr, Christian Charles Josias von Bunsen (1791-1860) de zaak op en schreef hij een brief aan de Conservatori met het verzoek om, na de omheining van het oude gedeelte, een muur om het nieuwe gedeelte te plaatsen, uit de angst voor vernielingen.⁸³ De Conservatori schreven vervolgens, op 22 september 1824, een brief aan de nieuwe paus, Leo XII (1760-1829), waarin zij hun overwegingen toonden: de Conservatori waren bang dat de protestanten het kerkhof als gelegitimeerd en geaccepteerd zouden gaan zien, als een goedkeuring van ‘hun praktijken’.⁸⁴

Antonio Menniti Ippolito vraagt zich bij dit feit gegrond af of ze met deze zorgen al niet veel te laat zijn: nadat het kerkhof bijna een eeuw lang al in gebruik is, nadat men sinds 1791 al monumenten en begrafenissen goedkeurt en recentelijk een groot deel van de Romeinse gronden beschikbaar hebben gesteld aan de protestantse naties.⁸⁵ Wat hun overwegingen ook precies mogen zijn geweest, het verzoek werd - ook namens de paus - goedgekeurd, met als kanttekening dat de niet-katholieke gemeenschap de werkzaamheden zelf moesten bekostigen.⁸⁶

Voor een ambassadeur die net pas aangesteld was, zal dit als een grote winst hebben gevoeld. Maar, het opkomen voor de niet-katholieke inwoners en ‘gasten’ van Rome was deze jonge diplomaat niet vreemd. Als zoon van een landwerker kende Bunsen ongetwijfeld de strubbelingen van de niet-vermogende zielen en dat is waarschijnlijk ook de reden geweest dat hij op 12 augustus 1822 - in dat jaar nog secretaris van zijn overste Niebuhr - een brief had geschreven aan de (toen nog in leven zijnde) Consalvi, waarin hij klaagde over de onmogelijkheid van de arme niet-katholiek (Bunsen heeft het vooral over kunstenaars) zich te laten begraven op het kerkhof door de te hoge kosten.⁸⁷ De reactie van de romeinse/pauselijke autoriteiten is niet bekend, maar zeker is wel dat hij zich al vroeg op de kaart zetten als voorvechter van de protestantse/niet-katholieke gemeenschap in Rome.

⁸³ Nelson Gay, ‘A Historical Sketch’, 23.

⁸⁴ Menniti Ippolito, ‘Il “Vecchio Recinto”, 63-64.

⁸⁵ Ibidem, 65.

⁸⁶ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 29.

⁸⁷ Menniti Ippolito, ‘Il “Vecchio Recinto”, 36.

Het toonde tevens dat de Pruisische ambassadeurs, Niebuhr en daarna Bunsen, het voortouw namen wat betreft de instandhouding en de regulering van het toch voornamelijk (ook destijds al) als Engels beschouwde kerkhof. Zeker is dat, gedurende zijn ambassadeurschap en ook daarvoor, Bunsen zich al had getoond als voorman van de (Duitse) protestantse gemeenschap in Rome.

Een protestantse schuilkerk op het Capitool

Toen Bunsen in 1817 in de stad Rome arriveerde, was hij nog de rechterhand van ambassadeur Niebuhr. In de woning van Niebuhr, het Palazzo Astalli aan de voet van de (qua symboliek) belangrijkste heuvel van Rome, het Capitool, werd op 9 november 1817 het 300-jarige jubileum van de Reformatie gevierd.⁸⁸ Een hoogste ketterse daad, in het centrum van het Christendom, maar Niebuhr genoot vanwege zijn functie diplomatieke onschendbaarheid en mocht dus (privé) - in ieder geval in zijn eigen woning - protestantse diensten houden. Een voorrecht dat zijn ambtswoning zou transformeren tot middelpunt van de Duitse protestantse gemeenschap te Rome. Volgens het boek *Evangelisch in Rom* werd op diezelfde dag, op orde van de Pruisische keizer Frederik Willem III (1770-1840) een 'Duitse gemeente' opgericht, met een eigen predikant, maar een andere auteur stelt dat dit pas in 1819 gebeurde, op 27 juli 1819.⁸⁹ In ieder geval is zeker dat op die datum, 27 juli 1819, de eerste protestantse kerkdienst plaatsvond, onder leiding van de prediker en theoloog Heinrich Eduard Schmieder (1794-1893).⁹⁰

Gedurende zijn tijd als secretaris ontpopte Bunsen zich als spil van de Duitse geloofsgemeenschap. Hij schreef in 1828, in samenwerking met de theoloog Richard Rothe (1799-1867) Lutheraanse gezangenboeken en ontwikkelde gelijktijdig een liturgie voor de, sinds 1819, reguliere diensten van de Duitse gemeenschap en trad soms, bij gebrek aan vaste predikers, op als interim-prediker.⁹¹ Zijn fascinatie voor de liturgie en haar rol als aantrekkingskracht van het geloof, leidde er ook toe dat Bunsen de pracht en praal van de Katholieke kerk verachte, vooral omdat deze, naar zijn mening, zorgde voor de zorgwekkende

⁸⁸ Krüger en Meyer-Blanck, *Evangelisch in Rom*, 35.

⁸⁹ Krüger en Meyer-Blanck, *Evangelisch in Rom*, 35. Vgl: Krogel, 'Der Alte Friedhof', 141.

⁹⁰ Krüger en Meyer-Blanck, *Evangelisch in Rom*, 36.

⁹¹ Ibidem, 36-38.

cijfers van bekeerde protestanten. Een probleem waar menig protestantse ambassadeur zich zorgen om maakte en iets wat tevens gezien werd als een overwinning van de paus.⁹²

Naast een affectie voor liturgie, had Bunsen ook een fascinatie voor geschiedenis en kende hij het symbolieke belang van de heuvel waar zijn overste Niebuhr nagenoeg tegenaan woonde. In november 1817 kwam hij in contact met Baldassare Caffarelli, telg van de voorheen roemruchte maar op dat moment in zware financiële nood verkerende Romeinse familie. Bunsen zag zijn kans schoon en bood Caffarelli aan het Palazzo Caffarelli, de familievilla bovenop het Capitool, te huren. Caffarelli accepteerde het aanbod en Bunsen trok er diezelfde maand nog in.⁹³ Zijn nieuwverworven woning zou uiteindelijk – net als de woning van zijn voorganger Niebuhr – een verzamelpunt gaan vormen voor Duitse kunstenaars, maar belangrijker nog: voor de Duitse geloofsgemeenschap in Rome. Hier toont zich dan een traditie van ambassadeurswoningen als ijkpunten voor de Protestantse en nationale gemeenschappen die Rome rijk was: een eeuw terug vervulde het Engelse hof in ballingschap eenzelfde rol voor de Engelstalige gemeenschap.

Bunsen wilde blijkbaar niet alleen het centrum vormen van het Duitse protestantisme te Rome, maar tevens het protestantisme een belangrijkere status gunnen dan het al die tijd in Rome had genoten en besloot tot de oprichting van een kapel op het Capitool, het eeuwige centrum van de macht in Rome. De werkzaamheden begonnen in 1822 en eindigden in 1828.⁹⁴ Deze bedrijvigheden brachten de wonderlijke archeologische ontdekking aan het licht dat het paleis gebouwd was op de fundamenteën van de oude tempel van Jupiter; er verscheen dus een nieuwe, heidense, kapel op de restanten van wat in Pauselijke ogen het vergane heidendom was.⁹⁵ Het was dan ook noodzakelijk om het bestaan van de kapel verborgen te houden: er mocht aan de buitenkant niks van te merken zijn, zodat de pauselijke politie het niet als openbare dienst zou bestempelen.⁹⁶ Naast het verschaffen van geestelijke verzorging in de vorm van een kapel in zijn eigen huis, zou Bunsen uiteindelijk ook, na het uitbreken van

⁹² Ibidem, 39.

⁹³ Ibidem, 103.

⁹⁴ Ibidem, 102, 107-108.

⁹⁵ Ibidem, 108.

⁹⁶ Ibidem, 106.

een cholera-epidemie in 1830, besluiten een ziekenhuis voor protestanten te bouwen, de ‘Casa Tarpea’: deze werd in 1835 voltooid.⁹⁷

Het zou uiteindelijk tot 1840 duren voordat protestanten de vrijheid op cultus kregen, tot die tijd waren ze aangewezen op kleine kapelletjes in ambassades of de huizen van diplomaten.⁹⁸

Bedevaartsoort voor Romantici: een toeristische trekpleister?

De veranderingen die in 1822 en 1824 werden doorgevoerd, zorgden er voor dat de bekendheid van het kerkhof in steeds grotere mate toenam: het kerkhof werd steeds vaker gevonden door reizigers, bezoekers en bewoners. Deze ontwikkeling werd alleen nog maar sterker toen twee Engelse vaandeldragers van de Romantiek, John Keats (1795-1821) en Percy Shelley (1792-1822), onderdeel werden van het kerkhof. Door hun aanwezigheid zou het kerkhof niet alleen een bedevaartsoord voor liefhebbers van de Romantiek worden, maar zou het ook zeker een nog sterkere Engelse tint krijgen, die haar lot met de het Engels nationalisme verbond en in de toekomst ook haar redding zou betekenen.

John Keats vond in 1821 na een lang verblijf en een kort ziekbed op 25-jarige leeftijd de dood en werd begraven op het - toen nog - toegankelijke oude gedeelte (vanaf nu het *Parte Antica* geheten), (het hart van) Percy Shelley volgde twee jaar later en kreeg tevens een plek op het oude gedeelte.⁹⁹ Hij vervulde daarmee in ieder geval gedeeltelijk zijn wens; bij een bezoek aan het kerkhof een paar jaar eerder had hij de volgende woorden geuit: “je zou bijna verliefd worden op de dood, om begraven te kunnen worden op zo’n plek”.¹⁰⁰ Woorden die, uiteraard onbedoeld, een enorme betekenis zouden hebben voor de waardering en bekendheid van het kerkhof: de aanwezigheid van de hun lichamelijke resten maakten het kerkhof notabel, een bedevaartsoort voor Engelsen en Amerikanen.¹⁰¹

Of toch niet? De negentiende eeuw werd de eeuw van het toerisme: door technologische ontwikkelingen als de spoorwegen (een ontwikkeling die vooral plaatshad in het tweede helft van de negentiende eeuw) werd reizen steeds beter te bekostigen, steeds minder gevaarlijk en

⁹⁷ Ibidem, 118.

⁹⁸ Menniti Ippolito, ‘Il “Vecchio Recinto”, 28.

⁹⁹ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 63, 66.

¹⁰⁰ Michael Liversidge & Catherine Edwards, *Imagining Rome: British Artists and Rome in the Nineteenth Century* (Londen 1996), 120.

¹⁰¹ Nelson Gay, ‘A Historical Sketch’, 29.

steeds toegankelijker voor de doorsnee burger. In 1856 werd de stad Rome via treinspoor verbonden aan een klein dorpje in de buurt, Frascati, een kleine ontwikkeling die als een grote triomf werd beschouwd: qua technologische vooruitgangen liep Rome onder Pauselijk bestuur vaak achter de feiten aan. In het daar op volgende decennium werd de stad steeds verder verbonden met de al aanwezige spoornetwerken in de rest van Italië, een ontwikkeling die van Rome ook voor de Italiaanse burger een realistische bestemming maakte.¹⁰²

De ontwikkeling van de bereikbaarheid van Rome ging gepaard met een ontwikkeling in de hoeveelheid beschrijvingen over Rome, een ontwikkeling die – net als de ontwikkeling van de spoorwegen - vooral in de tweede helft van een stroomversnelling raakte en uiteindelijk resulteerde in ‘handboeken’ die de standaard werden voor de reizende mens van de 19^e eeuw. Maar in welke mate werd het kerkhof in deze reisgidsen en verslagen genoemd? En hoe werd deze plek dan beschreven, getypeerd en aangeraden, wanneer deze genoemd werd?

Volgens Nelson Gay werd er in 1816 al veel naar het kerkhof verwezen en werd het door vele gidsen aangeraden als plek van belang en interesse.¹⁰³ In hoeverre deze uitspraak als waar kan worden bewezen blijft onduidelijk door het feit dat hij geen voorbeelden noemt. Zeker is wel dat het kerkhof in de beroemde roman *Corinne ou l'Italie* uit 1807 van de Franse schrijfster Anne Louise Germaine de Stäel-Holstein (1766-1817), beter bekend als Madame de Stäel, al wordt genoemd en aan de hoofdpersoon wordt aangeraden als “[...] een plek die pittoresk wordt gemaakt door de nabijheid van de Piramide en de Monte Testaccio”.¹⁰⁴ De plek zelf werd volgens De Stäel dus pas interessant en esthetisch gemaakt door de aanwezigheid van de overschaduwende piramide. Zeker is wel dat de piramide (en het grafveld) in haar tijd - en ook nog lang daarna - veel schilders aantrok die hetzelfde pittoreske aspect leken te zien; hun werk kwam de bekendheid van het gebied zeker ten goede.¹⁰⁵ Het gegeven dat de boeken van Madame de Stäel al in haar tijd veel bekendheid genoten, zorgt ervoor dat er kan worden aangenomen dat deze benoeming, hoe vluchtig ook, lezers die zich te Rome bevonden richting de plek heeft geleid.

Het kerkhof lijkt verder vooral te worden genoemd in brieven en de brievenbundels waarvan deze uiteindelijk onderdeel uit zouden maken. Daarnaast lijkt het kerkhof ook in trek bij een

¹⁰² Bosworth, *Whispering City*, 96-97.

¹⁰³ Nelson Gay, ‘A Historical Sketch’, 5.

¹⁰⁴ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 18.

¹⁰⁵ Ibidem, 11-16.

relatief nieuwe groep bezoekers: de Amerikanen. In 1829 wordt het kerkhof genoemd in de brievenbundel van ene N.H. Carter, Amerikaan, waarin de persoon in kwestie zijn/haar reis door Europa tussen 1826 en 1827 beschrijft. Hierin wordt het kerkhof, apart aangeduid als ‘sight’, beschreven als een ‘kerkhof voor vreemden’, waar volgens de auteur ‘enkele van onze landsgenoten’ liggen, een kerkhof “[...] niet minder mooi en interessant dan die in Livorno”.¹⁰⁶ Iets meer dan een decennia later was het de beurt aan, de eveneens Amerikaanse, schrijfster Catherine Maria Sedgwick (1789-1867) die het “protestantse” kerkhof typeert als het resultaat van de inspanningen van de Engelse gemeenschap in Rome. Het kerkhof werd door Sedgwick dus, ondanks de grotendeels Pruisische inzet voor zijn voortbestaan en de internationaliteit van haar ‘inwoners’, als een Engels product en als Engels eigendom beschouwd. Vermeldenswaardig en curieus zijn tevens haar prijzende woorden omtrent de pauselijke tolerantie die ze aantreft: volgens Sedgwick zou deze de “[...] publieke aanbidding van de heidenen” gedogen.¹⁰⁷ Hoewel de vrijheid van cultus op het moment van haar schrijven in 1841 al door de paus was ingevoerd, waren publieke diensten van niet-katholieke aard immer nog ten strengste verboden. In 1849 maakt de Britse Sir George Head (1782-1855) na zijn bezoek aan het kerkhof melding van de installatie van een hoofdwacht, opgericht ter bescherming van het kerkhof.¹⁰⁸ Of hij hiermee de custode bedoelde of dat er daadwerkelijk een wacht aangesteld was, is niet duidelijk en niet te achterhalen.

In de tweede helft van de negentiende eeuw waren er twee reisgidsen in opkomst die uiteindelijk, door hun gedetailleerdheid en hun ongekeerde populariteit de ‘bijbel’ zouden worden van de reizende burger, door hun autoriteit veel invloed zouden uitoefenen op deze reizigers en de plekken die zij bezochten en de steeds grotere toeristenstroom alleen maar lieten groeien. John Murray III (1808-1892) - de jongste hoofdman van een Brits drukkerij-imperium - begon in 1836 met het publiceren van reisgidsen, reisgidsen die al gauw naam en faam verworven onder de lezende en reizende Britse bevolking: vanaf 1843 publiceerde ‘huis Murray’ ook reisgidsen over Italië. De Duitse uitgever Karl Baedeker (1801-1859) begon in 1828 met het uitgeven van reisboeken over verschillende Europese bestemmingen en vanaf 1867 was het de beurt aan Centraal-Italië en de stad Rome in het bijzonder. Tegen die tijd had *de Baedeker* al een enorme reputatie en daarnaast ook een enorme schare aan volgelingen,

¹⁰⁶ N. H. Carter, “*Letters from Europe Compromising the Journal of a Tour through Ireland, England, Scotland, France, Italy and Switzerland in the years 1825, '26 and '27*”, 2 dln. (New York 1829), II: 332

¹⁰⁷ Catherine Maria Sedgwick, “*Letters from abroad to kindred at Home*”, 2 dln. (Londen 1841), I: 161-162.

¹⁰⁸ George Head, *Rome: A Tour of Many Days*, 3 dln. (Londen 1849), III: 46.

evenals de andere bijbel van de ‘moderne toerist’; de reisgidsen van *Murray*.¹⁰⁹ De reisgidsen van Baedeker en Murray vergaarden al gauw, zoals gezegd, een enorme lezersschare die leidde tot vele herdrukken en heruitgaven, waarvan bijna elke vijf jaar nieuwe edities verschenen, aangevuld met nieuwe informatie en nieuwe ‘sights’.

Hoewel het kerkhof voor niet-katholieken al sinds de editie van 1858 in de reisgids van Murray wordt genoemd, blijft het bij een terloopse benoeming in het verhaal van de piramide, zonder verdere omschrijving.¹¹⁰ Pas vanaf 1867 en pas vanaf de achtste editie van de op Rome geconcentreerde reisgidsenbundel, gaat men verder in op het kerkhof en wat deze plek interessant maakt en wordt de plek uit de schaduw van de piramide gehaald en er van losgekoppeld. Het kerkhof wordt beschreven als een goed onderhouden plek die ‘alle buitenlandse bezoekers’ met “melancholische interesse” vervuld, waar de serene stilte het hart niet onberoerd laat. Wat volgt is een beschrijving van de vele graven, monumenten en inscripties, waarbij vooral de graven van Keats en Shelley de meeste aandacht krijgen en ook uitvoerig worden besproken. Er wordt opgemerkt dat er tevens volgelingen van de Orthodoxe Kerk begraven liggen en dat deze in Rome ook worden beschouwd als niet-katholiek. Daarnaast wordt er een kort overzicht gegeven van de ontstaansgeschiedenis en de – sturende - pauselijke hand hier in en informeert men de lezer over de verschillende tarieven voor de begrafenissen, die volgens de gids gereguleerd worden door een comité van de Engelse Kerk.¹¹¹ Dit verhaal blijft in de volgende edities nagenoeg hetzelfde, al dan niet aangepast met nieuwe informatie over nieuwe graven.

In 1867, wanneer de plek door de reisgids van Murray al als een plek van belang is aangemerkt, beschrijft de reisgids van Baedeker het kerkhof louter nog als decorum voor de overschaduwende piramide.¹¹² Pas vanaf de vierde editie, in 1875, word het kerkhof een eigen (kleine) paragraaf gegund, voor de enorme paragraaf over de piramide. Naast praktische informatie omtrent de bezoektijden en de tarieven voor een bezoek, geeft de gids ook een klein overzicht van de geschiedenis en een korte beschrijving van de rustgevende aankleding. In tegenstelling tot de reisgidsen van Murray heeft de Baedeker louter oog voor één van de

¹⁰⁹ Parsons, *Worth the Detour*, xiii.

¹¹⁰ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 58.

¹¹¹ John Murray III (red.), *Murray's: A Handbook for Rome and its Environs*, 8ste editie (Londen 1867), 313-314.

¹¹² Karl Baedeker (red.), *Italy: Handbook for Travellers*, 3 dln (Koblenz 1867-1868), 1ste editie, II: 218-219.

Romantische dichters: het graf en de dood van Shelley worden omschreven.¹¹³ De latere edities vertonen – net zoals bij de reisgidsen van Murray – weinig verschil, buiten periodieke aanvullingen in de vorm van ‘nieuwe’ graven.

Ondanks het feit dat hun beschrijving van het kerkhof zich maar moeizaam ontwikkelde, hebben deze twee reisgidsen zich in de loop van de negentiende eeuw ontwikkeld tot reisgidsen met een autoriteit: hun sturende werking werd gemerkt en een aanmerking in één van deze twee reisgidsen werd beschouwd als het ultieme teken dat een plek er toe deed en ‘de moeite waard was’.¹¹⁴ Dat niet iedere reiziger blij was met de reikwijdte van de *Murrays* en de *Baedekers*, blijkt wel uit het citaat van ene Leslie Stephen, die in 1869 in de *Cornhill Magazine* klaagt over de “[...] domme schapen die Murray’s orders volgen”.¹¹⁵ Hoe vermakelijk het citaat ook is, het toont de invloed en de omvang van deze reisgidsen en toont tevens het belang van een benoeming: in de reisgidsen van Murray en Baedeker terechtkomen gaf een plek bevestiging dat het bijzonder genoeg was om te bezoeken en plaatste een plek tevens in het domein van (massa-) toerisme.

De uitbreiding van het monument, de aanpassing van een stad

Het steeds meer bekendheid genietende kerkhof groeide in de tweede helft van de achttiende eeuw niet alleen qua faam, maar ook zeker van omvang: een fenomeen dat ongetwijfeld te maken had met de groei aan bekendheid en status van de plek. Dertig jaar na de uitbreiding en regulering onder pauselijke hoede - voortgestuwd door de inzet van internationale diplomaten - begon het ‘nieuwe’ gedeelte langzaamaan vol te raken. In 1845 werd het kerkhof bezocht door de Conservatori en zij telden op dat moment 337 geregistreerde graven: in iets meer dan twintig jaar waren er dus 290 graven bijgekomen.¹¹⁶ Deze constatering is tekenend voor de enorme groei die het kerkhof na de ingrepen van 1822 doormaakte: voortgedreven door massatoerisme en de steeds groter hoeveelheid ‘internationale’ bewoners te Rome.

De enorme groei in deze periode en de langzaam verstikkende overbevolking in het (ommuurde) kerkhof werd verder nog versterkt door de enorme uitbraak van een cholera-epidemie gedurende jaren 1854 en 1855, een epidemie die uiteindelijk zo’n 250.000 mensen

¹¹³ Karl Baedeker (red.), *Italy: Handbook for Travellers*, 3 dln (Koblenz 1873-1877), 4^e editie, II: 216.

¹¹⁴ Buzard, ‘*The Beaten Track*’, 75-76.

¹¹⁵ Ibidem, p. 287.

¹¹⁶ Menniti Ippolito, ‘Il “Vecchio Recinto”’, 70.

het leven zou beroven.¹¹⁷ De grote vraag naar begraafplekken die de epidemie veroorzaakte, zorgde er voor dat de Romeinse autoriteiten besloten de centrale begraafplaats van Rome, de *Campo Verano*, flink te vergroten om alle slachtoffers en mogelijke toekomstige groei te kunnen huisvesten.¹¹⁸ Tevens kozen de autoriteiten er voor om, zonder verzoek of druk van internationale diplomaten, het kerkhof voor niet-katholieken aan de voet van de Piramide uit te breiden: de stad offerde steeds meer van haar ‘weilanden van het Romeinse volk’ op ten behoeve van de niet-katholieke gemeenschap te Rome, een betekenisvolle ontwikkeling.¹¹⁹

Ondertussen, in 1850, had de Pruisische ambassade een internationaal comité voor het kerkhof opgericht: de Duitstalige ambassadeurs bleven het voortouw nemen in het reilen en zeilen van het kerkhof. De taken van het comité waren tweezijdig: men onderhandelde met de pauselijke autoriteiten over de tarieven en regelde de indeling van het kerkhof (zonder pauselijke inmenging). De Duitstalige ambassadeurs toonden zich steeds meer en vaker als dé belangenbehartigers van het toch steeds meer als ‘Engels’ beschouwde en beschreven kerkhof. Hun Engelstalige ambtsgenoten waren zich hier ook van bewust en waren dan ook niet blij met de leidende hand van Duitse kant die ‘hun’ kerkhof steeds meer begon te sturen.¹²⁰

De onderhandeling tussen de Pauselijke staatssecretaris en de samenwerkende diplomaten tussen 1817 en 1822 hadden grote gevolgen gehad voor de ontwikkeling van het kerkhof; niet alleen als kerkhof op zich, maar als monument en erkende plek van belang. Wat startte als een oplossing voor een menselijk probleem – doodgaan - veranderde langzaam in een plek van herinnering met internationaal belang. De toezeggingen van pauselijke kant zorgden, ondanks de twijfels en het verlangen het niet te doen, toch voor enige emancipatie van de niet-katholieke gemeenschap in Rome en hun plek van belang. In hoeverre de aanwezigheid van de graven van de Romantische grootmachten Keats en Shelley deze ontwikkeling stimuleerden, valt niet met zekerheid te stellen. Zeker is wel dat hun aanwezigheid de voornaamste aandachtstrekker vormde voor de verschillende reizigers, geleid door hun reisgidsen die hen juist vanwege de aanwezigheid van die twee dichters richting het kerkhof stuurden. Ook zal hun aanwezigheid zeker hebben bijgedragen aan het Engelse stempel dat op

¹¹⁷ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 38.

¹¹⁸ Ibidem, 38.

¹¹⁹ Ibidem, 42.

¹²⁰ Ibidem, 119.

het kerkhof werd gedrukt. Voor de daadwerkelijke invloed van de reisgidsen van Murray en de reisgidsen van Baedeker zijn helaas geen statistieken te vinden, maar de groei van 47 graven in 1821 en de 337 in 1845 toont de ontwikkeling die het kerkhof en haar fysieke omvang doormaakten, een cijfer dat ongetwijfeld verdubbeld werd na de cholera-epidemie een decennium later.

Naast al deze ontwikkelingen voor het kerkhof, bracht de tweede helft van de negentiende eeuw ook ingrijpende ontwikkelingen voor de stad Rome en haar verhalen met zich mee. De *Risorgimento*, de Italiaanse eenwordingsstrijd, kwam in deze periode langzaamaan tot voltooiing: in 1861 werd het Italiaans koninkrijk, met aan het hoofd de Piëmontese koning Victor-Emmanuel II (1820-1878), uitgeroepen en op 27 maart van dat jaar riep het nieuwbakken Italiaanse parlement de stad Rome uit tot hoofdstad van de pasgeboren natie. Problematisch was alleen dat de stad zelf nog in handen was van de ultieme protagonist van de Italiaanse zaak; de paus. Op 20 september 1870 werd Rome (eindelijk) losgewrikt uit pauselijke handen en begon voor Rome een nieuw tijdperk. Een nieuwe autoriteit met een nieuw narratief; vol helden, monumenten en ontwikkelingen. Wat het wegvallen van het pauselijk juk en de geboorte van het Italiaanse Rome voor het kerkhof en de niet-katholieke gemeenschap in Rome precies zou betekenen was niet zeker. Zeker was wel dat er een nieuwe tijd was aangebroken.

Hoofdstuk 3:

De Staat werd God

Het kerkhof begraven?

Op 20 september 1870 werd Rome Italiaans. De Italiaanse unificatiebeweging had eindelijk, na vele jaren en vele pogingen vol strijd en propaganda, de stad van de geschiedenis in handen gekregen. Na een lang beleg op de stad door 'nationalisten', waarin de toenmalige paus Pius IX (1792-1878) verwoede pogingen deed om de stad voor zijn geloof te behouden, moest hij uiteindelijk de wereldlijke macht te Rome - die de pauselijke zetel al sinds jaar en dag in handen had - uit handen geven. Tien dagen eerder, alsof er niks aan de hand was en alsof 'de vijand' niet letterlijk buiten de muur stond, had de paus nog een nieuwe fontein, de 'Fontana dell'Acqua Marci', ingewijd, om zijn rol als hoeder en bouwer van Rome op symbolische wijze nog maar eens te tonen.¹²¹ Het zou zijn laatste creatie zijn en al spoedig was het de beurt aan andere bouwers om Rome en haar geschiedenis te verbouwen, te reorganiseren en naar hun hand te zetten.

Maar, op welke manieren probeerde het liberaal regime haar stempel op de stad te drukken? Wat voor bouwprojecten joegen zij aan en wat voor invloed had dit op de structuur van de stad en de ontwikkeling van haar buitenlands en niet-katholieke gemeenschappen? Wat zouden deze veranderingen betekenen voor 'hun' kerkhof, voorheen een gedoogde doorn in het oog van de paus maar nu wellicht een offer aan het nieuwe en Italiaanse Rome?

Een Italiaans Rome: gebroken en opgebouwd

De stad Rome was veroverd, maar daarmee veroverde 'Italië' ook haar geschiedenis, haar monumenten en haar wereldwijde faam; een noodzaak voor de legitimatie die de nieuwgeboren natie.¹²² Een opvallend detail van deze gebeurtenis is dat de Italiaanse natie voor deze acquisitie enorm veel dank verschuldigd was aan een andere natie, namelijk de Pruisische: door de oorlogsverklaring van Pruisen - inmiddels eigenlijk al Duitsland - aan Frankrijk werd Frankrijk gedwongen haar troepen, die zich in Rome bevonden ter verdediging

¹²¹ Krüger en Meyer-Blanck, *Evangelisch in Rom*, 129.

¹²² Peter Bondanella, *Eternal City: Roman Images in the Modern World* (Londen 1987), 159.

van de paus, terug te trekken.¹²³ Nu dat doel eenmaal bereikt was en de stad Rome en haar geschiedenis zich in Italiaanse handen bevonden, konden de Italiaanse handen haar ook gaan vormen en haar naar haar hand zetten: Rome had een nieuwe vormgever. Of, zoals de Paus het zelf zag, een vormgever die “Rome in beslag had genomen”.¹²⁴

Wat volgde was een cultuurpolitiek waarbij er stevige ingrepen werden gedaan op de structuur van de stad en haar aankleding. Dit ‘Derde Rome’ moest zich, na het Rome van de Oude Romeinen en het Rome van de pausen, als waardige opvolger tonen en zich met de glorie van vroegere tijden proberen te meten. Grotendeels poogde men dit te bewerkstelligen door de stad te zuiveren van haar pauselijke stempel, maar alleen wanneer dit stempel de schijn droeg van wereldlijke macht.¹²⁵ Het nieuwe regime leek de sloophamer te hanteren met veel historisch besef: zo werd kort na de ‘machtsoverdracht’ de verstevigde pauselijke toren op het Capitool tot aan haar wortels gesloopt.¹²⁶

Naast een gevoel voor historisch besef had het nieuwe regime ook een sterk gevoel voor symboliek: het verwijderen van de verstevigde toren van ‘het middelpunt van de Romeinse macht’ was niet alleen een praktische daad maar ook een aankondiging van nieuwe macht, een aankondiging die in de komende decennia nog steviger zou weerklinken. Toch waren de fysieke herinneringen aan de pauselijke heerschappij niet totaal vogelvrij verklaard; soms werden deze ook nog verdedigd. “Italië moet niet al het pauselijke uit willen wissen, zoals de fout van het Christendom tegenover de heidense oudheid. Italië moet het Derde Rome verheffen boven en naast de andere twee” sprak een Italiaans politicus in 1904 en leek daardoor te waarschuwen voor een nietzscheaanse verandering in het ‘kwaad’ dat men probeert te bestrijden.¹²⁷ De paus had zelfs nog nuttige dingen achtergelaten: zo begon het nieuwe stadsbestuur, bijna direct na de inname van de stad, aan urbane ontwikkelingen die de pauselijke stratenstructuur uit de 16e eeuw zouden volgen.¹²⁸

¹²³ Terry Kirk, ‘The Political Topography of Modern Rome, 1870-1936’, in: Dorigen Caldwell en Lesley Caldwell (red.), *Rome: Continuing Encounters Between Past and Present* (Farnham 2011), 101-128, alhier 101.

¹²⁴ ‘L’Enciclica Papale: dal 21 novembre 1973’, *La Civiltà Cattolica* 25:1 (1874), 1-7, alhier 5.

¹²⁵ Terry Kirk, ‘The Political Topography of Modern Rome’, 103.

¹²⁶ Ibidem, 104.

¹²⁷ Ibidem, 105.

¹²⁸ Ibidem, 106.

De komst van het liberaal regime had ook voor de buitenlandse en niet-katholieke bevolking van Rome directe gevolgen, vaak positief van aard. Direct na inname van de stad werd er door het nieuwe stedelijke bestuur een vrijheid van religie ingesteld, waarmee in één klap een einde werd gemaakt aan de tweederangspositie van het deel van de bevolking dat niet het katholieke geloof aanhing.¹²⁹ Daarnaast werd het er in hetzelfde jaar een begin gemaakt aan de ontmanteling van het joodse ghetto (toonbeeld van ‘pauselijke tirannie’), een proces dat meer dan een decennia zou duren, maar waarvan de joodse bevolking van Rome het effect gelijk kon merken: zij waren vrij om te gaan en staan waar ze wilden.¹³⁰ Ook verviel de pauselijke censuur als fenomeen; inscripties op grafstenen werden na 20 september 1870 niet meer gecontroleerd.¹³¹ Verwijzingen naar het hiernamaals en de gratie van God waren sindsdien niet alleen meer voorbehouden aan katholieke graven en hun grafstenen.

Toch betekende de komst van het Italiaanse bestuur niet dat buitenlanders en niet-katholieken automatisch als welkome toevoeging aan de stedelijke demografie werden beschouwd: de invloedrijke nationalistische dichter Giosuè Carducci (1835-1907) stelde de aanwezigheid van ‘niet-Italianen’ in Rome niet op prijs in een periode waarin Rome eindelijk voor ‘heel Italië’ was gewonnen.¹³² Deze onbeantwoorde liefde was soms ook wederzijds. De Duitse historicus Ferdinand Gregorovius (1821-1891) treurde om de ‘nationalisering van Rome’: hij vond dat Rome haar kosmopolitische wezen door de Italiaanse overheersing had verloren.¹³³ Gregorovius was niet de enige. Vele bezoekers, veelal aanhangers van de Romantiek, zagen de politieke en economische ontwikkelingen van Rome als een afbreuk van haar esthetische waarde en pittoreske karakter.¹³⁴ Ondanks deze klachten zou Rome zich in de (nabije) toekomst steeds verder moderniseren.

Het stedelijk fundament van de nieuwe religie en haar monumenten

Dat de stad Rome sterk behoefte had aan modernisering, ontwikkeling en technologische verbeteringen was inmiddels wel duidelijk gebleken en de nieuwe stedelijk (en nationale) instanties leken ook vastberaden hier wat aan te gaan doen. Tussen 1830 en 1870 was de

¹²⁹ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 50.

¹³⁰ Wrigley, *Roman Fever*, 189.

¹³¹ Krüger en Meyer-Blanck, *Evangelisch in Rom*, 196.

¹³² Bosworth, *Whispering City*, 125.

¹³³ Rietbergen, *De Retoriek*, 61.

¹³⁴ Buzard, ‘*The Beaten Track*’, 75-76.

Romeinse bevolking bijna verdubbeld (van 130.000 inwoners naar 220.000), maar deze demografische ontwikkeling was niet gepaard gegaan met een ontwikkeling van de stad, haar infrastructuur of haar woonaanbod.¹³⁵ Sterker nog, voor 1870 was nog maar de helft van de grond binnen de Aureliaanse muren ontwikkeld als zijnde stedelijk gebied: de weides voor de Romeinse bevolking waren immer nog ongerept.¹³⁶

Het stedelijk bestuur ging aan de slag en begon op 10 november 1870 aan het *Piano Regolare*: een plan voor continue verbetering van de stad. Het eerste doel was de ontwikkeling van het gebied rondom het (nog steeds niet helemaal voltooide) centrale station van Rome, Station Termini, een doel dat in 1874 werd behaald. Om het gebied te verbinden met het dan nog niet zo verstrekkende centrum van Rome werd ook het onvoltooide (pauselijke) plan van de *Via Nazionale* door het stedelijk bestuur geadopteerd en voltooid in 1871, een project dat symbool zou komen te staan voor de stedelijk ontwikkeling: het verbinden van het oude centrum van Rome met de nieuwere (Italiaanse) wijken in ontwikkeling.¹³⁷ Na voltooiing van deze beide projecten was het de beurt aan de nationale gebouwen om ontwikkeld te worden. Tussen de Via delle Quattro Fontane en het Piazza Magnanapoli ontstaat in 1878 het centrum voor tentoonstellingen, het *Palazzo dell'Esposizioni* en in 1886 de zetel van de nationale bank, de *Banca d'Italia*.¹³⁸

Nadat de praktische ontwikkelingen zijn afgehandeld was het de beurt aan bouwprojecten die, zoals voorheen de bouwprojecten van de pausen, ontzag moesten uitstralen en de macht van de heersers van Rome konden laten zien. In 1875 begint het stedelijke bestaan aan haar eerste *magnum opus*: de ommuring van de woeste en eeuwige levensader van de stad Rome; de Tiber. De stad Rome werd al sinds jaar en dag geteisterd door de systematische neigingen van de rivier om aan volume te groeien en haar oevers te overstromen. Het temmen van dit eeuwenoude probleem zou tonen waar Italië en het nieuwe Rome toe in staat waren (en waar de pausen nooit in waren geslaagd).¹³⁹

¹³⁵ Krüger en Meyer-Blanck, *Evangelisch in Rom*, 127.

¹³⁶ Rennell Rodd, 'The Preservation of the Graves of Keats and Shelley' (A Personal reminiscence), in: *The Protestant Burial-Ground in Rome* (Londen 1913?), 31-40, alhier 31.

¹³⁷ Krüger en Meyer-Blanck, *Evangelisch in Rom*, 130.

¹³⁸ Ibidem, 131.

¹³⁹ Terry Kirk, 'The Political Topography of Modern Rome', 116.

De dood van de eerste koning van het verenigde Italië, Victor Emmanuel II, op 9 januari 1878, zou de katalysator vormen voor een nog groter bewijs van de kwaliteiten van Italië, maar eerst moest men zijn begrafenis op een zo symbolische mogelijke manier proberen te regelen. Er werd besloten om het lichaam van de koning in het Pantheon bij te zetten, een daad waarbij men het nieuwe geloof, het geloof van de natie, inweefde in de twee lagen die al in het gebouw aanwezig waren: het gebouw diende in het Oude Rome als tempel, in het pauselijke Rome als kerk en werd nu een gebouw in het teken van het vaderland.¹⁴⁰ Twee jaar later, in 1880 wordt er een internationale competitie voor het ontwerpen van een nationaal monument op het Capitool (let op de symboliek) uitgeroepen, zoals bijvoorbeeld ook andere moderne naties zulke competities startten (met de Eiffeltoren als meest sprekende voorbeeld). Het nationaal monument betrof de uiteindelijk monsterlijk grote en horizon dominerende *Vittoriano*, het monument voor Victor-Emmanuel II en tevens het ‘altaar van het vaderland’.

¹⁴¹

In 1882 volgden nog twee monumenten die de heiligen van de nieuwste Romeinse religie moesten eren. De eer kwam het eerst toe aan Giuseppe Garibaldi (1807-1882): hij kreeg een ruiterstandbeeld op de Gianicolo en keek met een symbolische blik naar de naburige St Pieterkerk. Op initiatief van het stadsbestuur werd in datzelfde jaar op een andere plek dichtbij het Vaticaan een monument opgericht voor Cavour, middenin een plein wat vanaf dat moment zijn naam zou dragen. Beide monumenten werden ingehuldigd op 20 september 1885; de 25ste verjaardag van het *patria*. Aan symboliek nog steeds geen gebrek.¹⁴² Drie jaar nadat het standbeeld van Cavour op ‘zijn plein’ verrees werd er begonnen aan de het Paleis van Justitie, een project dat in 1911 zou worden voltooid. Nogmaals was er sprake van symbolisme: het paleis verscheen in de voortuin van het Vaticaan, een voortuin die langzamerhand vol werd gebouwd met nationalistische symbolen. Het paleis zou het anker worden van deze tentoonstelling.¹⁴³

De tweede slag om het kerkhof

Bij het aanbreken van ‘het nieuwe Rome’ lag het kerkhof voor niet-katholieken immer nog in de het midden van groene vlaktes. De Risorgimento had er voor gezocht dat het kerkhof

¹⁴⁰ Ibidem, 107-108.

¹⁴¹ Ibidem, 109.

¹⁴² Ibidem, p. 113-114.

¹⁴³ Krüger en Meyer-Blanck, *Evangelisch in Rom*, 158.

stevig begon te groeien: naast slachtoffers van de strijd om de stad begon het kerkhof vanaf dat moment ook Italiaanse protestanten te huisvesten, een grote groep die na 1870 in grote getalen in het kerkhof begraven wilden worden.¹⁴⁴ Met het wegvallen van de pauselijke heerschappij, viel ook de verplichting tot katholicisme weg: vele Italianen lieten zich bekeren of kwamen als protestanten 'uit de kast'. Dit zorgde er voor dat het kerkhof langzaam veranderde van een louter 'buitenlands' kerkhof naar een kerkhof dat ook de Italianen en de inwoners van Rome zelf kon dienen. Een ontwikkeling die er toch zeker voor zou zorgen dat er Italiaanse en stedelijke autoriteiten met meer respect met het kerkhof om zouden gaan.

Deze aanname lijkt helaas maar gedeeltelijk te kloppen. Een paar jaar na de inname van Rome werden er op het centrale kerkhof van de stad, het Campo Verona, ook ruimtes ingericht voor evangelische en joodse begrafenissen. Hoewel dit voor de emancipatie van deze groepen een enorme stap vooruit was, was het tevens onheilspellend voor het kerkhof voor niet-katholieken: er werden plannen gesmeed om vanaf dat moment alle begrafenissen in het centrale kerkhof te centreren. Dit plan kreeg geen vervolg en het verhaal kreeg juist een positief staartje: in 1885 verklaarde het gemeentelijk bestuur het kerkhof als een privé-kerkhof en kreeg het dus, officieel, de goedkeuring van eigen beheer. Dit betekende dat het kerkhof zelf mocht beschikken over haar graven en de te hanteren toelatingseisen.¹⁴⁵

Het voor het kerkhof positieve getij leek af en toe, in het kader van (Italiaanse) stedelijke ontwikkelingen, ook in negatieve zin te keren: de drijvende krachten achter de stedelijke ontwikkeling kregen het gebied rondom het kerkhof, Testaccio, in het vizier. Zowel in 1873 als in 1883 worden er plannen gesmeed om van de zone een industrieel gebied te maken. Het gebied zou vol worden gebouwd met waarhuizen, fabrieken en arbeiderswoningen.¹⁴⁶ Het kerkhof bleef bij deze ontwikkelingen gelukkig buiten schot en kon dus ongedeerd blijven voortbestaan.

Tot het stedelijk bestuur - immer dynamisch in het ontwerpen en uittekenen van plannen - in 1888 met het plan kwam om een nieuwe weg met tramlijn in het leven te roepen die de Aureliaanse muur zou doorbreken en de 'nieuwe' gebieden buiten de muur zou verbinden met het centrum. Deze tramlijn zou, eeuwige rust niet respecterend, dwars door het kerkhof moeten komen te lopen. Het comité van het kerkhof werd over deze plannen ingelicht en

¹⁴⁴ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 42, 98-100.

¹⁴⁵ Ibidem, p. 50.

¹⁴⁶ Ibidem p. 104.

kreeg tevens te horen dat er, ter compensatie, een groot stuk land buiten de muren zou worden aangeboden om het kerkhof naar te kunnen verplaatsen. De fysieke overblijfselen van de ‘bewoners’ van het kerkhof zouden dan wel (nog eenmaal) moeten sneuvelen.¹⁴⁷

Het plan had voor het stedelijk bestuur een hoge prioriteit en werd zelfs aan de kant van het kerkhof positief ontvangen. De voorzitter van het comité van het kerkhof, de Duitse ambassadeur - en tevens zoon van de beroemde Otto - Herbert von Bismarck (1849-1904) keurde, overduidelijk niet gehinderd door sentimentele bezwaren in verband met de fysieke overblijfselen van vele van zijn (beroemde) landgenoten, het plan goed, evenals de representanten van de andere betrokken niet-katholieke naties.¹⁴⁸ Overigens geeft de auteur van de ‘biografie’ van het kerkhof, Nicholas Stanley-Price foutief aan dat het zou gaan om zijn vader, Otto.¹⁴⁹

De Britse overheid bemoeide zich met de zaak en informeerde de ambassadeur ter plaatse, Sir John Gordon Kennedy (1836-1912) dat hij, mits hij geen bezwaren had, de beslissing mocht goedkeuren.¹⁵⁰ Wat volgde was een opmerkelijk en uitermate ingewikkelde correspondentie tussen de hoogste instanties van de Engelse natie. Koningin Victoria (1819-1901) had, dankzij de diplomaat Sir Edward Malet (1837-1908), hoogte gekregen van de zaak die speelde omtrent het kerkhof te Rome en zij informeerde, persoonlijk, de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken dat zijn enorm bedroefd zou zijn om te horen dat de graven van Keats en Shelley, die zij als nationaal Engels erfgoed beschouwde, zouden gaan verdwijnen. Gordon Kelley werd hierover geïnformeerd en melde aan het stedelijk bestuur dat het Engeland parlement geen bezwaar had tegen de verplaatsing van het kerkhof, maar wel tegen de schending van de graven door de geplande werkzaamheden.¹⁵¹ Gelukkig vond hij bij de Romeinse burgemeester van dat moment, Marchese Guiccioli, een luisterend oor en deze stelde een compromis voor: de graven van Kelley en Sheats zouden worden gespaard en een eiland vormen tussen de geplande wegen. De Engelse delegatie kon hier mee leven en uiteindelijk werd er een conventie gesloten.¹⁵² Volgens de conventie, gesloten in 1894 (pas)

¹⁴⁷ Rodd, ‘The Preservation of the Graves of Keats and Shelley’, 32.

¹⁴⁸ Ibidem, 32-33.

¹⁴⁹ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 107.

¹⁵⁰ Rodd, ‘The Preservation of the Graves of Keats and Shelley’, 33.

¹⁵¹ Ibidem, 34.

¹⁵² Ibidem, 34-35.

werd de grond van het (te verplaatsen) kerkhof ‘overgedragen’ aan de Duitse ambassade, maar moest het dit gebied weer teruggeven aan de stad Rome als de stad hier binnen 25 jaar om zou vragen.¹⁵³ De gemeente mocht in dat geval met de oude locatie doen wat gewenst was; de tombes van Keats en Shelley zouden dan, zoals vastgelegd in de conventie, wel worden gespaard.

Kort na de overeenkomst werd er een bres in de muur geslagen waar de toekomstige weg zou moeten komen te liggen, maar (waarschijnlijk) door een constant veranderende stadsplanning werden er sindsdien geen werkzaamheden gestart of voltooid.¹⁵⁴ Het kerkhof was voorlopig intact gebleven, maar de overeenkomst stond nog steeds. De overleving van het kerkhof was dus nog een onzekere kwestie, maar tegelijkertijd was het een kwestie die een internationale reactie teweeg had gebracht: zelfs de Engelse koningin bemoeide zich er mee. Tekenend is ook het gemak waarmee de Duitse ambassade (toch de leidende voorvechter van de plek in voorgaande onderhandelingen) akkoord ging met de vernieling van iets wat in de loop der jaren toch ook zeker Duits erfgoed was geworden. Het besef van dit erfgoed was aan Engelse kant in ieder geval stevig aanwezig en uiteindelijk zou deze kant ook het voortouw nemen in het behoud van ‘hun’ kerkhof. Voorlopig was de strijd in ieder geval nog niet gestreden.

Schuilkerken worden kerken: Protestantse kerken tussen 1870-1918

De komst van het Italiaanse bestuur had voor de niet-katholieke bevolking van Rome veel betekend: men kreeg vrijheid van religie, het joodse ghetto werd opengebroken en belangrijker nog: deze gemeenschappen mochten vanaf dat moment hun eigen kerken oprichten.

In 1905 was de stad Rome immer nog een katholiek bolwerk. De pausen hadden wellicht hun wereldlijke macht verloren, maar hun invloed reikte (tot op de dag van vandaag nog) ver. Bij een volkstelling in datzelfde jaar werden er 444.394 katholieken, 7.217 joden, 5.993 Protestanten, 321 orthodoxen, 38 ‘andersgelovigen’ en 2689 atheïsten geteld.¹⁵⁵ Zoals gezegd was de overgrote meerderheid nog trouw aan het katholieke geloof, maar twee dingen vallen bij het zien van deze statistieken op: ten eerste dat de stad qua inwoneraantal nagenoeg verdubbeld was sinds 1870 en ten tweede dat de protestantse bevolking qua demografie de

¹⁵³ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 42.

¹⁵⁴ Rodd, ‘The Preservation of the Graves of Keats and Shelley’, 36.

¹⁵⁵ Bosworth, *Whispering City*, 141.

derde grootste geloofsgroep vormde. Een aanwezigheid die zich ook in het aantal Protestantse kerken begon te tonen.

Hoewel sommige bronnen al melding maken van een protestantse kerk in 1876, duurde het bijna twee decennia voordat de protestantse de bouw van kerken pas echt op stoom kwam.¹⁵⁶ De eerste kerk die met zekerheid verrees was de Waldenzen-kerk van de Duitse gemeenschap die op 25 november 1883 ingewijd werd op de Via IV Novembre.¹⁵⁷ De Engelse gemeenschap volgde vier jaar later en stichtte in 1887 de All Saints Church in de Via del Babuino, dichtbij het Piazza di Spagna dat al sinds de tijden van de Grand Tour het middelpunt vormde van de Engelse gemeenschap te Rome.¹⁵⁸ De Italiaanse protestanten, die tot die tijd wellicht gebruik hadden gemaakt van de reeds gestichte protestantse kerken, volgden pas in 1914 toen zij op 8 februari van dat jaar aan het Piazza Cavour, in de achtertuin van het Vaticaan welteverstaan, hun Waldenzer-tempel inwijdden.¹⁵⁹ Een jaar later, in 1915, stroomde een groot deel van de Duitse gemeenschap in Rome weg, vanwege het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918), waarschijnlijk uit angst voor represailles van Italianen, die in deze oorlog de tegenstanders waren.¹⁶⁰ Of de gevluchte Duitsers ooit zijn teruggekeerd is niet duidelijk, maar zeker is wel dat de Evangelisch-Lutheraanse gemeenschap op 5 november 1922 aan de Via Toscana weer een kerk stichtte.¹⁶¹

Zoals bovenstaande voorbeelden laten zien, zorgde de verandering van regime na 1870 voor de nodige emancipatie van de protestantse bevolking in Rome, een emancipatie die zich uitte in de vorm van kerkbouw. Soms werden deze kerken zelfs opgericht in de nabijheid van het Vaticaan, iets wat voor 1870 uiteraard als schier onmogelijk zou zijn beschouwd. Hoewel de Italiaanse staat de bouw en oprichting van kerken geen strobreedte in de weg legde, moesten de protestantse gemeenschappen wel zelf de bouw van hun kerken bekostigen.¹⁶²

De niet-katholieke gemeenschappen in Rome, in ieder geval de Duitstalige, leken na de veranderingen van 1870 te floreren en zich steeds meer te manifesteren. De oprichting van

¹⁵⁶ Rietbergen, *De Retoriek*, 66.

¹⁵⁷ Krüger en Meyer-Blanck, *Evangelisch in Rom*, 152.

¹⁵⁸ Ibidem, p. 136-137.

¹⁵⁹ Ibidem, p. 159.

¹⁶⁰ Krüger en Meyer-Blanck, *Evangelisch in Rom*, 202.

¹⁶¹ Ibidem, 168-169.

¹⁶² Ibidem, 159.

hun eigen kerken bood deze gemeenschappen een alternatief voor het kerkhof voor niet-katholieken: zij konden nu op andere plekken eerbiedig worden begraven. Toch zal de toename en het floreren van de protestantse aanwezigheid in Rome ook zeker hebben geleid tot een groter animo voor - en een sterke opvulling van - het kerkhof zelf.

Het heil gevonden

Eind negentiende eeuw hing het lot van het kerkhof voor niet-katholieken nog steeds aan een zijden draadje: mocht de Romeinse gemeente in het kader van stadsplanning haar oog weer op het gebied richten dan zou het kerkhof waarschijnlijk ten onder gaan. Het gebied rondom het kerkhof werd in deze periode langzaam volgebouwd, grotendeels met woningen.¹⁶³ Maar deze ontwikkeling liep, volgens later commentaar van de gemeente, nog niet snel genoeg. Volgens een rapport, in opdracht van de gemeente, uit de jaren 20 van de twintigste eeuw werd de regio Testaccio nog steeds als onderontwikkeld beschouwd: armoede heerste en de kwaliteit van leven was als zeer laag te kwalificeren. Tevens was er sprake van veel criminaliteit en had de buurt één van de slechtste reputaties van Rome.¹⁶⁴

Het is in deze periode dat de een Engelse diplomaat, Rennell Rodd (1858-1941) het lot van het kerkhof op zich nam en besloot de situatie voor eens en voor altijd veilig te stellen. In 1908 zocht Rodd contact met de burgemeester om hem over de plannen met het gebied uit te horen.¹⁶⁵ Rodd had het geluk één van de meest progressieve en meewerkende burgemeesters van Rome aller tijden te treffen. De burgemeester destijds was Ernesto Nathan (1848-1921). Nathan was een jood van Engelse komaf, geboren in Londen: de eerste niet-adellijke en eerste joodse burgemeester die Rome ooit had gekend. Hij had pas in 1887 het Italiaanse staatsburgerschap aangevraagd en had zich al snel populair gemaakt binnen de politieke kringen van Rome.¹⁶⁶ Hij belichaamde het liberale Rome, bevrijd van het pauselijk juk, en was verantwoordelijk voor het de grote toename van het budget voor educatie, publieke transport en huizing; gebieden die floreerden tijdens zijn burgermeesterschap.¹⁶⁷

¹⁶³ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 44.

¹⁶⁴ Bosworth, *Whispering City*, 145-146.

¹⁶⁵ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 107.

¹⁶⁶ Bosworth, *Whispering City*, 143

¹⁶⁷ Ibidem, 144-146.

Nathan reageerde positief op de brief van Rodd en besloot hem datzelfde jaar nog te treffen op de plaats in kwestie. Samen met alle Duitse en Engelse ambassadeurs sprak hij af op het kerkhof en kwam hij met de volgende voorstellen: de geplande weg zou nog steeds worden gerealiseerd, maar zou dichterbij de rivier komen te liggen, de piramide zou worden gescheiden van het kerkhof en zou een toegangspoort krijgen daar waar de bres in de muur al bijna drie decennia op verdere werkzaamheden lag te wachten. Tevens zou het oude gedeelte van het kerkhof - sinds 1824 louter omheind door een greppel - een kleine omheining krijgen en worden verbonden met de nieuwere gedeeltes van het kerkhof. Als laatste garantie beloofde Nathan het kerkhof als 'ontastbaar' te beschouwen, zolang de het de functie van een kerkhof bleef houden.¹⁶⁸ Uiteraard waren alle partijen het met deze gulle voorwaarden eens en leek het lot van het kerkhof eindelijk veiliggesteld.

¹⁶⁸ Rodd, 'The Preservation of the Graves of Keats and Shelley', 37-38.

Conclusie

Hoe ontwikkelde het Cimitero Acattolico te Rome zich als lieu de mémoire tussen 1817 en 1918 onder Pauselijk en Liberaal regime?

Het *Cimitero Acattolico* begon als noodzakelijke oplossing van een probleem: er moest, in de hoofdstad van het Christendom, een plek worden gevonden om protestanten en niet-katholieken te kunnen begraven. Het feit dat deze oplossing werd geboden aan en voor een Engelse troonpretendent zorgde ervoor dat de Engelse identiteit zich eigenlijk vanaf het begin af aan heeft verbonden aan het kerkhof. Een identiteit die zich met de komst van de Grand Tour alleen nog maar sterker liet benadrukken. De Grand Tour maakte handig gebruik van de plek om haar eigen verhaal er mee te verbinden: het grootste gedeelte van de begrafenissen die zich tot 1817 voltrokken waren het resultaat van de Grand Tour. Daarnaast zorgde dit fenomeen er ook voor dat de plek visueel zichtbaar werd: het eerste grafmonument dat verrees werd gemaakt om één van haar deelnemers te eren. De Grand Tour zorgde tevens voor een stevige Engelse tint aan de plek, een tint die nooit helemaal van het kerkhof zou verdwijnen. De pauselijke autoriteiten bleken zich tot aan 1817 weinig tot niet te bemoeien met het kerkhof. Het bleef louter bij een kleine controle, maar wellicht was dit een bewuste afzijdigheid: men was bang het kerkhof, met haar ‘heidense’ protestante inwoners en bezoekers te legitimeren. Overal het algemeen lijkt de verhouding tussen het kerkhof en de autoriteiten aardig welwillend geweest.

Het jaar 1817 bracht het eerste fysieke contact tussen pauselijke autoriteit en het kerkhof. De pauselijke autoriteiten grepen in en legden hun wil op aan de plek, ook al werden deze ingrepen zwaar bevochten en onderhandeld door afgevaardigden van de naties en instituten die zich op dat moment over de plek ontfermden en zich er mee verbonden voelden. Deze interactie had een tweeledig gevolg: de pauselijke autoriteit kreeg meer grip op de plek en haar functie, maar tegelijkertijd vormde het een bevestiging van haar bestaan: een kleine stap voor de emancipatie van de plek en haar identiteiten. Tegelijkertijd toonden de Pruisische ambassadeurs zich als de voornaamste voorvechters van het kerkhof; ondanks dat bleef de Engelse identiteit het sterkste kleven aan de plek. De komst van de graven van de

Romantische dichters Shelley en Keats versterkte dit alleen nog maar meer en brachten tevens de identiteit van de Romantiek met zich mee. Vele latere bewonderaars van het duo zouden alleen vanwege hen naar de plek toekomen, al was het maar omdat de invloedrijke reisgidsen van Murray en Baedeker hen dat opdroeg. Zoals haar bekendheid groeide, zo groeide uiteindelijk ook het kerkhof; en de pauselijke autoriteiten lieten haar groeien. De plek was steeds meer een vanzelfsprekendheid geworden, een geaccepteerd verschijnsel dat dan misschien wel niet werd goedgekeurd, maar toch zeker gedoogd.

Het nieuwe, Italiaanse, regime dat na de inname van Rome in 1870 op het toneel verscheen, drukte haar stempel en autoriteit stevig op de stad, op haar geschiedenis en haar structuur. Het nieuwe regime bracht tevens een nieuwe religie, die van het vaderland, en die religie had haar heilige en haar monumenten nodig. De modernisering van de stad ging gepaard met (grootschalige) bouwprojecten die, naast het feit dat ze tegen de paus gericht waren, ook de importantie en het verhaal van het Italiaanse Rome moesten tonen. Naast haar eigen 'religie' bracht de machtswisseling ook een emancipatie van de andere religies die Rome rijk was met zich mee. De vele hinderlijke reglementen van het pauselijk bestuur vielen weg en niet-katholieke gemeenschappen konden zich langzaamaan uit de schaduw naar het centrum van Rome bewegen, met hun eigen kerken en hun eigen verhaal. Voor het kerkhof viel de machtswisseling helaas negatiever uit; in plaats van een bevrijding betekende het, door de moderniseringsdrang die de stad na 1870 in haar greep had, meer een bedreiging. Een opvallend feit omdat men zou denken dat in het centrum van het Christendom, een protestants getinte plek toch meer te vrezen zou hebben dan in het centrum van een nationale staat. Uiteindelijk werd het kerkhof, door een welwillende burgemeester, verzekerd van haar veiligheid.

Wat begon als een praktische oplossing voor een bijzonder probleem, groeide uiteindelijk uit tot een plek van waarde, waar vele identiteiten en nationaliteit zich verbonden mee voelden. De 'komst' van Keats en Shelley zou van de plek uiteindelijk een toeristische trekpleister maken: een plek die functie voorbijschoot en een veel diepere waarde kreeg toebedeeld, ook dankzij en door de invloed van de reisgidsen die hun grote hordes volgelingen naar deze plek probeerden te sturen.

Het kerkhof is een monument geworden, voor een veelvoud aan identiteiten: niet-katholiek, protestants, Engels, Duitse, Italiaanse protestants: uiteindelijk vonden vele verschillende

mensen hier hun einde en drukten verschillende identiteiten hun stempel op het kerkhof, een stempel dat uiteindelijk voort zou leven in haar vele namen.

Uiteindelijk zou het kerkhof ook een Italiaans monument worden. In 1918 krijgt het kerkhof een officiële beschermde status als onderdeel van de *Zona Monumentale de Interesse Nazionale*: een zone van nationaal belang.¹⁶⁹ Het kerkhof werd zo voor Rome en Italië wat het voor ‘vreemden’ al lang was: een plek van herinnering aan haar eigen geschiedenis.

Zo heeft het kerkhof zich, vanuit de periferie en vanuit de schaduw, toch in het verhaal van Rome weten te nestelen. En heeft het haar vele namen uiteindelijk verdiend.

De gehanteerde literatuur bleek voldoende om deze ontwikkeling in kaart te kunnen brengen. Het stelde mij tevens in staat om mijn opzet om een synthese aan te brengen tussen het verhaal van het kerkhof en de vele andere verhalen die zich op die plek toonden te verwezenlijken. De literatuur bracht verrassende inzichten met zich mee, die welkome aanvullingen waren op het verhaal dat door Nicholas Stanley-Price wordt verteld in zijn boek over het kerkhof. Het bestuderen van zijn bronmateriaal bracht zelfs enige fouten aan het licht; slordigheden die niet passen in een verhaal dat zich presenteert als de officiële lezing van het Cimitero Acattolico. Vooral de ontdekking dat het kerkhof wellicht al eerder en langer had gediend als begraafplaats, was voor mij een enorme openbaring. De reisverslagen en vele beschrijvingen van het kerkhof gaven daarnaast een mooi inzicht op de waarde, identiteit en reputatie die aan de plek gegeven werd.

Graag had ik nog de mogelijkheid gehad om in de archieven van Rome rond te struinen op zoek naar dat éne detail dat andere auteurs wellicht over het hoofd gezien hadden, maar ik ben er zeker van dat de auteurs waarop ik dit onderzoek heb gebaseerd hun werk grondig hebben gedaan en dat er weinig nieuws meer valt te ontdekken. Wellicht ligt hier de kans en het aanknooppunt voor toekomstig onderzoek: het kerkhof heeft, net als de stad Rome, waarschijnlijk nog niet al haar geheimen prijsgegeven.

¹⁶⁹ Stanley-Price, *Il Cimitero Acattolico*, 5.

Bronnenlijst

Literatuur:

- Baedeker, Karl (red.), *Italy: Handbook for Travellers*, 3 dln (Koblenz 1867-1868), 1ste editie, II.
- Baedeker, Karl (red.), *Italy: Handbook for Travellers*, 3 dln (Koblenz 1873-1877), 4^e editie, II.
- Bondanella, Peter, *Eternal City: Roman Images in the Modern World* (Londen 1987).
- Bosworth, Richard J.B., *Whispering City: Rome and Its Histories* (Londen 2011).
- Buzard, James, 'The Beaten Track. European Tourism, Literature and the Ways to 'Culture', 1800-1918 (Oxford 1993).
- Carter, N.H., "Letters from Europe Compromising the Journal of a Tour through Ireland, England, Scotland, France, Italy and Switzerland in the years 1825, '26 and '27, 2 dln. (New York 1829)
- Head, George, *Rome: A Tour of Many Days*, 3 dln. (Londen 1849).
- Kirk, Terry, 'The Political Topography of Modern Rome, 1870-1936', in: Dorigen Caldwell en Lesley Caldwell (red.), *Rome: Continuing Encounters Between Past and Present* (Farnham 2011), 101-128.
- Krogel, Wolfgang, 'Der Alte Friedhof der Nicht-Katholiken in Rom und seine Umgegebung: ein Szenarium im Wandel', in: Antonio Menniti Ippolito en Paolo Vian (red.), *The Protestant Cemetery in Rome: the "Parte Antica"* (Rome 1989), 91-160.
- Krüger, Jürgen, en Michael Meyer-Blanck, *Evangelisch in Rom: der etwas andere Reiseführer* (Göttingen 2008).
- Liversidge, Michael en Catherine Edwards, *Imagining Rome: British Artists and Rome in the Nineteenth Century* (Londen 1996)
- Menniti Ippolito, Antonio, 'Il "Vecchio Recinto" del Testaccio. Agli Inizi della Sepoltura degli Acatolici in Roma', in: Antonio Menniti Ippolito en Paolo Vian (red.), *The Protestant Cemetery in Rome: the "Parte Antica"* (Rome 1989), 15-90.
- Murray, John III (red.), *Murray's: A Handbook for Rome and its Environs*, 8ste editie (Londen 1867)

- Nelson Gay, H., 'A Historical Sketch', in: *The Protestant Burial-Ground in Rome* (Londen 1913?)
- Parsons, Nicholas T., *Worth the Detour: A History of the Guidebook* (Gloucestershire 2007)
- Rietbergen, Peter, *De Retoriek van de Eeuwige Stad: Rome Gelezen* (Nijmegen 2003)
- Rodd, Rennell, 'The Preservation of the Graves of Keats and Shelley' (A Personal reminiscence), in: *The Protestant Burial-Ground in Rome* (Londen 1913?), 31-40.
- Sedgwick, Catherine Maria, "*Letters from abroad to kindred at Home*, 2 dln. (Londen 1841)
- Stanley-Price, Nicholas, *Il Cimitero Acattolico di Roma: La Storia, Le Persone e una Sopravvivenza lunga 300 Anni* (Rome 2014).
- Sweet, Rosemary, *Cities and the Grand Tour: The British in Italy, c.1690-1820* (Cambridge 2012)
- Wrigley, Richard, *Roman Fever: Influence, Infection and the Image of Rome, 1700-1870* (Londen 2013)

Artikelen:

- 'L'Enciclica Papale: dal 21 novembre 1973', *La Civiltà Cattolica* 25:1 (1874), 1-7.

Websites:

- *The Hall of Perspectives* – Villa Farnesina <
http://www.villafarnesina.it/?page_id=90&lang=en > [geraadpleegd op 12-06-2016].

Woorden: 17.619